अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

षष्ठवर्षे प्रथमोऽङ्कः

१५ जनवरी १९८४

प्रधानसम्पादकः

डा० रमाकान्तशुक्लः

एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः,

सांख्ययोगाचार्यः

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नवी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

परामर्शदातृमण्डलम्

(१) डा॰ रामसुरेशपाण्डेयः (२) डा॰ कृष्णकान्त शुक्लः
(३) डा॰ उमाकान्त शुक्लः (४) डा॰ सुलेख चन्द्र शर्मा

विषय-सूची

वार्षिकग्राहकशुल्कम्

विंशतिरूप्यकात्मकम् Rs. 20.00 (भारते)

पौण्डद्वयं डालरपञ्चकं वा (विदेशेषु)

Annual Subscription

Rs. 20.00 (In India)

5 Dollars or 2 Pounds (Abroad)

'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'-कृते डा॰ रमाकान्तशुक्लेन' देववाणी प्रिंटर्स, उत्तम नगर, नई दिल्ली-११००५९' इति मुद्रणालये मुद्रयित्वा '६, वाणी-विहार, नयी दिल्ली-११००५९' तः प्रकाशितम्-'अर्वाचीनसंस्कृतम्' (६/१)। प्रधान सम्पादक.— डा॰ रमाकान्तशुक्लः। प्रकाशनतिथिः १५-१.१९८४।

सम्पादकीयम्

सर्वेभ्यः पाठकेभ्यो नूतनवर्षाभिनन्दम् ! अनेनाङ्केन 'अर्वाचीनसंस्कृतम्' षष्ठं वर्षं प्रविशति । अस्मिन् काव्यमयेऽङ्के श्रीसुन्दरराज-डा० कृष्णकान्तशुक्ल-डा० उमाकान्त शुक्ल-रमाकान्तशुक्लानां रचनाः, देववाणी-परिषद्वार्ता पुस्तक-परिचयश्च प्रकाश्यन्ते ।

तञ्जावूरजनपदान्तर्गतदेवनाथविलासग्रामे १३-९-१९३६ ई० तारिकायां श्रीमहाकविसार्वभौमविल्लूर्नडादूर - श्रीनिग्राघवाचार्यस्वामिनः (जनकात्) श्रीमत्यां वञ्जुलवल्ल्यां (जनन्यां) समुत्पन्नेन, 'जगन्नाथसुप्रभातम्', इत्याद्यनेक-काव्यप्रणेत्रा, रसायनशास्त्रे एम० एससी०-उपाधिधारिणा, आ० इ० ए० एस०-पदाधिकारित्वेन भारतसर्वकारस्य योजनायोगे संयुक्तसचिवपदमधितिष्ठता, सुरभारतीसपर्यापरेण, लब्धसारस्वतप्रमादेन श्रीसुन्दरराजमहाभागेन १९८२ तमे शवीयेऽब्दे रचितं 'श्रीबदरीशतरङ्गिणी' इति 'सुरश्मिकाश्मीरम्' इति च काव्यद्वयं भारतस्य प्राकृतिकं सांस्कृतिकं च गौरवं सरसतया समुन्मीलयति ।

श्रीबदरीशतरङ्गिण्यां कविवरेण श्रीसुन्दरराजमहाभागेन स्वयं साक्षात्कृ-तस्य श्रीबदरीशक्षेत्रस्य काव्यमयं वर्णनमुपन्यस्तम् । अनुष्टुभ्-उपेन्द्रवज्रा-उपजाति-शिखरिणी-वसन्ततिलका-शार्दूलविक्रीडित-स्रग्धरा-स्वागता-द्रुतविल-म्बित-मालिनी-वियोगिनीवृत्तेषु श्रीबदरीनाथ-केदारनाथ-क्षेत्रस्थितानां नदीनां, मन्दिराणां पुराणप्रसिद्धानां स्थानानां च तेन मनोरमं वर्णनं विहितम् । एतद्वर्णनं भौगोलिकदृशा पूर्णमुपयुक्तं वर्तते । मनोग्राम (माना)-तप्तकुण्ड-अलकनन्दा-उर्वशीपीठ हनुमानचट्टी-हरद्वार-ऋषीकेश-देवप्रयाग-रुद्रप्रयाग -मन्दा-किन्यलकनन्दासंगम-अगस्त्यकुटी-ऊखीमठ-गौरीकुण्ड - त्रियुगीनारायण- नारद-कुण्ड-केदारधाम-नरनारायणकुबेरपर्वत-कर्णप्रयाग-नन्दप्रयाग-नन्दाकिनी-वि गङ्गा-गरुडगङ्गा-पातालगङ्गा-लक्ष्मणगङ्गा -ज्योतिर्मठ (जोशीमठ)-नृ मन्दिर-दण्डधारा-वासुदेवमन्दिर-केदारनाथ-विष्णुप्रयाग - धवलीगङ्गा -पा केश्वर-घण्टाकर्ण-नीलकण्ठ - पञ्चबदर्यादीनां वर्णने कविरयं क्वचि भूगोलविरुद्धतां न श्रयते । तत्तत्स्थानसम्बन्धिनीनामनुश्रुतीनामपि सङ्केतं विदधाति । एतदर्थं २७, ३१, ३२, ३३, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१,

४४, ४७, ५५, ५७, ५८, ६५, ६८ प्रभृतीनि पद्यान्यवलोकनीयानि सन्ति । श्लेष (प० ४६, १११)-निरुक्ति (१७)-उत्प्रेक्षा (२०, २५, २८, ४६)-यमक (११०, ११२)-प्रभृत्यलङ्काराणां प्रयोगः कवेरलङ्कारसिद्धिं द्योतयति । अस्मिन् काव्ये यात्रावृत्तान्तस्य शतककाव्यस्य, स्तोत्रकाव्यस्य च सङ्गमश्चकास्ति येनेदं पर्यटकानां, रसिकानां भक्तानाञ्च कृते समानरूपेण उपयोगित्वं प्रियत्वञ्च बिभर्ति । कविर्भणति—

'जिगमिषन् बदरीं शतरङ्गिणीं श्रयति यो बदरीशतरङ्गिणीम् ।
पठति वा बदरीशतरङ्गिणीं स लभते बदरीं शतरङ्गिणीम् ॥" (२०)

बदरीशदर्शनावसरे स्फुरितः कवेर्भक्तिभावः (७६-१०८) कं सचेतसमानन्दाम्बुधौ न निमज्जयति ?

भारतस्य तत्तत्स्थान-परम्परानुश्रुति-संस्कृतिवर्णनपरेऽस्मिन् काव्ये यथा सहृदया राष्ट्रभक्तिभावनां द्रष्टुं शक्नुवन्ति तथैव अखिलं विश्वमेकं परिवारं मन्यमानाः मानवाः मानवतायाः कृतेऽमृतशान्तिसन्देशमपि साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति । यथा कविस्तथा कोऽपि जनो बदरीशमेवं प्रार्थयितुं स्वतन्त्रः—

'अखिलभुवनसृष्टिस्ते तु लीलाविभूतिः
अपि च विविधयोनौ क्षेपणं तत्र पुंसाम् ।
अविरतभवतान्तं मां तया लीलया त्वम्
अलमिति बदरीश! क्षिप्रमेवोद्धरस्व ॥ (९३)

अष्टोत्तरशतपद्यात्मके 'सुरभिमकाश्मीरम्' इति काव्ये श्रीसुन्दरराजमहाभागेन काश्मीरप्रदेशस्य शोभा उपवर्णिता । काश्मीरस्य प्राकृतिकं रामणीयकं, सांस्कृतिकं गौरवं, प्राक्तनं श्रुतं वैभवम्, इदानीन्तनं च दृष्टं सौन्दर्यं कवेर्लेखन्याः प्रसूतं सत् सचेतसां चेतांसि रञ्जयति । कविः काश्मीर कविकोकिलानां वसन्तं मनुते—

कान्तारशान्तः कुलशैलकान्तः कासारकूलैः करणानुकूलः ।
कालो वसन्तः कविकोकिलानां काश्मीरसंज्ञो विषयो मनोज्ञः ॥ (६)

कविः 'गुलमर्ग'-'शालीमार'-'हजरतबल'-'चार चिनार'-'डल झील'-'रामसरोवर'-'लिड्डरनदी'-'चन्दनवाडी' 'पिशु'-'अमरनाथ' - प्रभृतीनां सलोकोत्तरं किन्तु लोकसम्मतं भूगोलसम्मतं च वर्णनमुपन्यस्यति । सः खीष्ट-मुहम्मद-जहाँगीर-कल्हण-विल्हण - जगद्गुरुशंकराचार्य- श्रीरामानुजाचार्य-प्रभृतीनामपि काश्मीरसम्बन्धिनमुल्लेखं करोति । आधुनिकपर्यटकानां वेशभूषां प्रवृत्तिं तथा

'केशर'-'कांगडी'-'सेवफलोद्यान' प्रभृति चापि स वर्णयति । इत्थं कवेः सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिरत्र काव्ये विलोकनीया । कविः विज्ञानिन : किमर्थमाहूता इति पश्यन्तु रसिकाः—

विज्ञानिभिस्तत्र विचारणीयं विवस्वता विस्फुरता विनैव ।
विकासमायान्ति विचित्रमत्र विलासिनीनां वदनाम्बुजानि ॥
(२६)

कवेरुत्प्रेक्षाः पदे-पदे सहृदयानां मनांसि नन्दयन्ति; यथा—

काश्मीरनाम्नी तरुणी किमेषा हेमन्तशीतौ किमु निशीथः ।
किं कम्बलोऽयं धवलस्तुषारः शेते यमावृत्य नतोन्नताङ्गी ॥
(३२)

अमरनाथ वर्णने कवेः दार्शनिकत्वमपि व्यज्यते । इत्थं कविः काश्मीरलावण्यगुणैराकर्षितः सन् काव्यमिदं चकार—

काश्मीरलावण्यगुणैः कवीन्द्रः कान्तैरयं सुन्दरराजनामा ।
आकर्षितस्तर्षहरं ववर्ष हर्षेण वर्षं कविताघटायाः ॥
(१०८)

काव्यद्वयमिद देववाणी-परिषदा पृथक् पुस्तकाकारेण १९८३ वर्षे साङ्ग्लभाषानुवादं प्रकाशितम् । अस्मत्पाठकाः अल्पमूल्येनैव मूलं काव्यद्वयमिदं लभन्तामिति कृत्वेदमस्मिन्नङ्केऽपि प्रकाश्यते ।

'कामयेऽहम्' इत्यस्यां कवितायां डा० कृष्णकान्तशुक्लमहाभागस्य स्वदेशभक्तिभावोऽभिव्यक्तः । कविः भारते सद्गुणानां प्रसारमभिलपति न तु दुष्प्रवृत्तीनाम् । तस्य कामनास्ति—

सतां मानदे सर्वथोत्कोचशून्ये बलात्कारहीने, सुवृत्तप्रधाने ।
निसर्गाजिरे सर्वदा मोदमाने, ललामे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ॥

सदा न्यायरक्षाविधानैकदक्षे परार्तिप्रणाशाय वै बद्धकक्षे ।
स्ववीर्येण गुप्ते, प्रकर्षेण मुक्ते, प्रखण्डे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ॥
(पद्यसंख्या २७-२८)

'अष्टकद्वयम्' इत्येतच्छीर्षकान्तर्गतं डा० उमाकान्तशुक्लप्रणीतं 'श्रीश्रद्धाष्टकं' 'श्रीस्वतन्त्रताष्टकं' च प्रकाश्येते यत्र कविना श्रद्धा-स्वतन्त्रतयोः व्यापकं रूपमुपश्लोकितम् । विना श्रद्धां विना च स्वतन्त्रतां जीवनं निरर्थकं भवति;

अत एव कविर्भणति—

> 'सुधा वा विषं वा ध्रुवं वाध्रुवं वा विरागोऽथ रागो निवृत्तिः प्रवृत्तिः ।
> अणुर्वा महद्वा वनं वा पुरं वा समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ॥
>
> (श्रीश्रद्धाष्टकम्/८)

> विलिख्यतां मनःपटे प्रगीयतां नवैर्लयैः ।
> प्रगृह्यतां वितीर्यतां विभूतिभिः स्वतन्त्रता ॥
>
> (श्रीस्वतन्त्रताष्टकम्)

'उज्जयिनीयं जयति' इत्येतस्यां कवितायामेतत्पंक्तिलेखकेन उज्जयिन्याः शोभा उपवर्णिता। वारत्रयं तत्र प्रयातेनानेन जनेन यथानुभूतं तदत्र समुपस्थापितम् ।

'देववाणी-परिषद्वार्तायां' विगतमासत्रये जातानां परिषत्कार्यकलापानां संक्षिप्तं विवरणं दीयते श्रीमत्या रमाशुक्लया परिषत्कोषाध्यक्षया सूचनाधिकारिण्या च ।

'पुस्तक-परिचय'-शीर्षकेऽर्वाचीनसंस्कृतरचनायाः संक्षिप्तः परिचयो दीयते ।

कृपालवः पाठकाः यत्र क्वचिज्जातान् मुद्रणप्रमादान् संशोधयितुं सादरं प्रार्थ्यन्ते ।

विदुषामाश्रवः

(डा० रमाकान्तशुक्लः)
प्रधानसम्पादकः

[illegible] जनवरी १९८४
आर ६, वाणी-विहारः
नयी दिल्ली-११००५९

श्रीसुन्दरराजविरचिता

।। श्रीबदरीशतरंगिणी ।।

(१)

प्रपद्ये बदरीधाम हिमधामसमावृतम् ।
यत्र संनिहितौ नित्यं नरनारायणावृषी ।।

(२)

नारायणमृषिं वन्दे निर्दिशन्तं नरर्षये ।
कर्मज्ञानगतिं पुंसां कृत्याकृत्यमतिं तथा ।।

(३)

पूर्वजातं नराणां नो नरर्षिमहमाश्रये ।
यस्य नारायणो देवः साक्षाद्गुरुरिह स्वयम् ।।

(४)

नरनारायणाम्बां तां वन्दे नः प्रपितामहीम् ।
या पूज्यते मनोग्रामे मन्दिरे पार्श्ववर्तिनि ।।

(५)

बदरीं निकषा स्तब्धं शयानं शेषमाश्रये ।
तत्त्वं शृण्वानमक्षिभ्यां नारायणमुखेरितम् ।।

(६)

यत्र तार्क्ष्यस्तपस्तप्त्वा वर्षाणामयुतं त्रयम् ।
लेभे नारायणप्रीत्या वैकुण्ठे नित्यसूरिताम् ।।

(७)

नारदो यत्र देवर्षिः दक्षशापमलक्षयन् ।
तत्त्वं नारायणाख्यातं नित्यमाकर्ण्य नन्दति ।।

(८)

तप्तकुण्डमहं वन्दे नारायणदयास्रुतम् ।
यत्र स्नातो जनो मार्ष्टि युगपत्कलमकल्मषौ ।।

(९)

यत्र पर्वतयोर्मध्ये नरनारायणाह्वयोः ।
वहत्यलकनन्दाख्या विष्णुगंगाऽलकापुरात् ।।

(१०)

वसुधारामुखीभिस्सा पथिधाराभिरेधिता ।
मनोग्रामे सरस्वत्या बृंहिता वहते यतः ।।

(११)

सा लोकविश्रुता देवी बदरीशतरंगिणी ।
या तनोति प्रवाहेण बदरीं शतरंगिणीम् ।।

(१२)

अतीव शीतामलकाप्रसूतामनेकपातां बदरीशपूताम् ।
अमन्दवातामतिवेगयातामम र्त्यगीतामनिशं भजे ताम् ।।

(१३)

श्री भैरवीचक्रपुटे बदर्यां तत्रोर्वशीपीठमधिष्ठितं तम् ।
वृतं सुपर्णोद्धवनारदाद्यैः नारायणर्षिं गुरुमाद्यमीडे ।।

(१४)

षण्मासकालं ससुखं नरेभ्यः षण्मासकालं निभृतं सुरेभ्यः ।
विभज्य पूजां भजमानमेवं भजे सुशीलं बदरीविशालम् ।।

(१५)

न कामकारेण न वा बलेन न वेदशास्त्रादिषु कौशलेन ।
उपेत्य यं शक्यमुपासितुं नः ऋते तदिच्छां बदरीशमीडे ।।

(१६)

नारायणं कारणमादिदेवं नरोपदेशाय कृतावतारम् ।
यतो निधीनामधिपः कुबेरो निषेवते किंकरतामुपेतः ।।

(१७)

नृणामियं भूः किल भोगभूमिः ततो निधीन्वाहय मानवेभ्यः ।
नारायणाज्ञामिति पालयन्यः लेभे कुबेरो नरवाहनत्वम् ।।

[कुबेरस्य नरवाहनत्वं न तु नरः तस्य वाहनमिति हेतोः
परन्तु नरेभ्यः वाहयतीति हेतोरिति कविहृदयम्]

(१८)

मुनिर्मनोग्रामसीपवर्तिगिरेर्गुहायां हिमशीतलायाम् ।
तपश्चरंस्तत्र चकार पूर्वं व्यासः पुराणानि च भारतञ्च ।।

(१९)

अधिष्ठितो व्यासगुहासमीपे गुहां गजास्यस्स गुहाग्रजन्मा ।
उत्पाट्य दन्तं व्यलिखत्खलु स्वं ग्रन्थान्पुरा व्यासकृतानशेषान्

(२०)

श्रीमान्हनूमान्धृतशैलरूपः विधाय साष्टांगमथ प्रणामम् ।
विनीतवेषः पथि यत्र भाति नारायणात्तत्त्वमिवाददानः ।।

(२१)

न किंनरा नापि सुरा न दैत्याः न राक्षसा नापि पिशाचयक्षाः
सुखेन शक्ता बदरीमवाप्तुं कथं मनुष्याः प्रभवन्तु नाम ?।।

(२२)

हिमाद्रिमारुह्य सिसेविषन्ते कथञ्चिदेत्यालकनन्दयोर्ध्वम् ।
मार्गे प्रयागांश्च बहूनतीत्य नारायणं केचन पुण्यभाजः ।।

(२३)

हरद्वारे गंगा हरचरणविन्यासुभगे
हृषीकेशे भूयो भुवमवतरन्तीं हिमगिरेः ।
प्रणम्य प्रस्थेयं प्रणिपतितुकामेन [समये
वृतौ पूर्वाचार्यैरथ बदरिकानाथचरणौ ।।

(२४)

स पन्था गन्तव्यशिखरिकटिसंश्लेषकुटिलः
क्वचिद्गच्छन्नुच्चैरचलशिखरं चुम्बितुमिव ।
क्वचिद्गच्छन्नीचैरवटगतनद्यास्तटभुवि
नराणां यो दीर्घं तुलयितुमलं संसृतिपथम् ।।

(२५)

वनश्यामाः कूटाः कतिपय इमे कम्बलयुताः
शिलाप्राया एते तृणविलयतोऽनावृतियुताः ।
तृणानीता अन्ये ननु पथि तथा संनिदधते
यथा योगं सिद्धेरनुगुणमनूनं विदधते ।।

(२६)

ततो मध्येमार्गं सलिलवलिताभोगललितः
प्रयागो देवानामपि नयनसात्कर्तुमुचितः ।
सुदूरादायान्ती मिलति कलयन्त्यट्टहसितं
यतो भागीरथ्या सममलकनन्दा सुरधुनी ।।

(२७)

प्रयागे देवानां जयति सुभगं मारुतिगुरोः
ससीतासौमित्रेः रघुकुलपतेर्मन्दिरमपि ।
श्रुता त्रेताकाले किल बदरिका रामकलिता
प्रयागे देवानामभवदिति सा काचन कथा ।।

(२८)

श्रुता गंगा विष्णोः पदकमलतः पूर्वमुदिता
कथं गंगा यस्मादिह पतति कस्मादपि गिरेः ।
इमे मूर्धा सर्वे खलु शिखरिणो विष्णुपदगाः
प्रसङ्गान्नूनं ते स्वयमुपगता विष्णुपदताम् ।।

[विष्णुपदमिति विष्णोः पदमाकाशश्च]

(२९)

रुद्रप्रयाग इति कश्चन रुद्रनाथ-
देवालयेन रुचिरस्तदनु प्रदेशः ।
केदारनाथहिमकूटतलप्रसूता
मन्दाकिनी मिलति साऽलकनन्दयाऽत्र ॥

(३०)

मन्दाकिनीतीरगते सुशीले कान्ते प्रशान्ते विमले प्रदेशे ।
मुनेरगस्त्यस्य तपोऽनुरूपं तपोवनं दीव्यति तत्र सेव्यम् ॥

(३१)

अभ्यर्थितो देवगणैः प्रणम्य तपोबलेन प्रतपन्नगस्त्यः ।
सूर्योपरोधाय समेधमानं विन्ध्याचलं यो विनतं वितेने ॥

(३२)

यादोगणानां शरणं प्रदाय वेलामतीत्योपरि वर्धमानम् ।
पुरा सुरैर्याचित एष भीतैः पयोधिमाचम्य लयं निनाय ॥

(३३)

अयं महर्षिस्स्वयमैन्द्रचापं प्रदाय रामाय रणे जयाय ।
उपादिशत्तं तपनञ्जपेति दशां दशास्यं दशमीं निनीषुः ॥

(३४)

एवं प्रभावं प्रणता अगस्त्यमनन्तरं ये बदरीविशालम् ।
भजन्ति ते प्राप्नुवते प्रसादं तुष्टस्य तस्य द्विगुणं ध्रुवं तत् ॥

(३५)

ऊखीमठो देश उषाभिधायाः बाणस्य पुत्र्याः अनिरुद्धपत्न्याः ।
केदारनाथस्य विधीयतेऽत्र षण्मासपूजा किल शीतकाले ॥

(३६)

ऊखीमठस्यास्य समीपदेशे चकास्ति काल्या अपि सिद्धिपीठम्
यत्र प्रतीत्या प्रणताः प्रभूतं प्रसादमासाद्य जयन्ति देव्याः ॥

(३७)

मन्दाकिनीतटपथेन गतेन गौरी-
कुण्डोऽथ निर्गलितसप्तजलोऽपि सेव्यः ।
गौरी यतः किल चचार महत्तपः प्राक्
कामान्तकं पतिमवाप्तुमनन्यकामा ॥

(३८)

तस्या विवाहमथ धूर्जटिना विधातुं
नारायणोऽप्युपगतस्त्रियुगी विभाति ।
संज्वालितः परिणयाय स वेदिवह्नि-
रद्यापि दीप्यति शुभे सविधे यदीये ॥

(३९)

केदारनाथनिलयं यत एष गन्ता
मार्गश्शिलोपरि हिमोपरि च प्रणीतः ।
कान्तो नितान्तमुपशान्तवनान्तरम्यः
मन्दाकिनीतटगतो जलपातशीतः ॥

(४०)

नारायणं तमथ नारदकुण्डमग्नम्
उद्धृत्य पूर्वमिव पूजितवान् बदर्याम् ।
स ह्यादिशंकरजगद्गुरुरन्तकाले
केदारनाथमभिगम्य समाधिमास्थात् ॥

(४१)

यो दक्षिणापथभवो गुरुरात्तदण्डः
रेवातटेऽप्यटितभारतभूमिरन्ते ।
केदारनाथनिलये कलयन्समाधिम्
ऐक्यं निरूपयति भारतसभ्यतायाः ॥

(४२)

जातो दक्षिणभारते शिशुवयस्यभ्यस्तविद्यः परम्
अद्वैतं स्वमतं स्वयं समभितो व्यापय्य संस्थाप्य च ।
चत्वारि प्रथितानि दिक्षु चतसृष्वाम्नायपीठान्यपि
द्वात्रिंशद्वयसा स शंकरगुरुर्लीनः परब्रह्मणि ॥

(४३)

नीतं क्वापि रसातलं कुमतिभिस्त्रातुं स वेदत्रयं
भीतान्पापविजृम्भणेन विबुधान्पातुं स्वमेवाश्रितान् ।
गीतार्थं जगते कलिप्रशमनं दातुं स विष्णुर्यथा
पूते कालडिधाम्नि केरलगते जातो गुरुश्शंकरः ॥

(अस्मिन् श्लोके भगवता श्रीमन्महाविष्णुना रसातलनीतवेदत्रयत्राणाय कृतं मीनावतारं तस्य पापिष्ठदैत्यकुलाभ्युदयसंत्रस्त-

समाश्रितदेववृन्दपरिपालनसंकल्पं सर्वविदितं तथा कलिकल्मषघ्न-गीतोपदेशाय कृतं कृष्णावतारं चोल्लिख्य तादृशावतारप्रयोजनं पुनः जगद्गुरुणा श्रीमदादिशंकराचार्येण निर्वर्तितमिति श्लेषेण वर्णयति कविः यतः अधोगतवेदत्रयोद्धारणमाश्रितपण्डितजनपरिपालनं कलिकल्मषघ्नगीतार्थबोधकगीताभाष्यरचनं च जगद्गुरुणाऽपि कृतम्)

(४४)

निर्मथ्य मन्मथमथाद्रिसुतासमक्षं
सद्यस्तदीयमवभज्य मनोरथञ्च ।
केदारधाम समुपेत्य शिवस्तपोऽधात्
वैराग्यपीठमिति तेन तदामनन्ति ॥

(४५)

जीवः केदारनाथस्स च भुवनपिताऽम्बा च केदारभूता
ताभ्यामुत्पाद्यमानो नर इति विदितो जीवराशिस्समस्तः ।
देवो नारायणाख्यो गुरुरखिलतनुः प्रापकप्राप्यभूतः
तत्त्वं केदारनाथः किमिदमुपदिशत्यद्रिकूटेऽत्र तिष्ठन् ?

(४६)

दाक्षायण्या दहन्त्या मखशिखिनि मृदु स्वं वपुर्धर्मपत्न्या
निर्वृत्ता निष्क्रियाऽऽसीन्निजपतिवचनानादराघानुरूपम् ।
के दारास्तादृशाः क्वेत्युपयमविमुखो दग्धकामो विरागः
भूत्वा केदारनाथस्तपसि हिमवतो व्यग्र उग्रे किमग्रे ? ॥

(४७)

इन्द्रोपेन्द्रौ कुबेरो नर ऋषिरुपदेष्टा स नारायणर्षि-
र्देवास्त्रिशत्त्रिकोट्यो ध्रुवमित उपगम्याशु केदारनाथम् ।

साक्षाद्दाक्षायणी सा हिमगिरितनया तामुपेक्षस्व मा भोः
भूयस्तामेव शम्भो परिणय जगतां मंगलायेत्यवोचन् ॥

(४८)

अर्वाचामवबोधाय सर्वे ते त्रिदिवौकसः ।
पर्वतीभूय तिष्ठन्ति शर्वस्य पुरतो ध्रुवम् ॥

(४९)

इन्द्रो वाहनमास्थितो वितनुते भस्माभिषेकोपमं
नूनं श्वेतहिमाभिषेकमभितः केदारनाथं पुनः ।
आदायाथ तदेव लिम्पति हिमं शम्भोर्विभूतिं यथा
शीर्षेष्वत्र समेयुषां दिविषदामीशप्रसादैषिणाम् ॥

(५०)

लोकेभ्यश्च हरप्रसादमथ तं विश्राणयन्वृत्रहा
मन्दाकिन्यभिधां प्रवाहयति किं दूतीमिव स्वर्णदीम् ।
आप्लुत्य त्वरितं प्रधाव्य चलिता भर्तुर्निदेशेन सा
गंगासंगवती पुनाति सलिलैस्त्रैलोक्यमेवाखिलम् ॥

(५१)

भूतानि पञ्चेति स भूतनाथः केदारधामान्यपि पञ्च चक्रे ।
भूतानि सर्वाण्युपयान्ति शान्ति पञ्चापि ये वा प्रणमन्ति
तेषाम् ॥

(५२)

रुद्रप्रयागत उपालकनन्दमूर्ध्वं
स्थानं स कर्णतपसस्समुपेत्य सेव्यः ।

कर्णप्रयाग इति साऽलकनन्दयाऽत्र
पिण्डारिर्भूमिलति दूरत एत्य गंगा ॥

(कर्णप्रयागे पूर्वजन्मनि तपसा लब्धबहुकवचस्य राक्षसरूपस्य कर्णस्य केवलमेकं हित्वा अन्यान् सर्वान् कवचान् स्वतपोबलेन श्रीबदरीनारायणः पाटयामास; कर्णश्च एकेन कवचेन सहितः कुत्राप्यपलायतेति काचन कथा श्रूयते)

(५३)

कर्णप्रयागत उपर्युपगम्य दृश्यः
नन्दप्रयाग इति कोऽप्यपरः प्रयागः ।
श्रीनन्दगुण्टिहिमकूटतलप्रसूता
नन्दाकिनीति मिलतेऽलकनन्दयाऽत्र ॥

(५४)

सेव्यास्तथा विरहिगारुडबालखिल्य-
पाताललक्ष्मणविशेषणशालि गंगा ।
संगम्य साधु सरिताऽलकनन्दया याः
पुष्यन्ति पुण्यसलिलाः भुवनं पुनानाः ॥

(५५)

ज्योतिर्मठस्सुविदितः पथि सेवनीयः
यत्रादिशंकरगुरुस्तपसा प्रसाद्य ।
आद्यं नृणां गुरुवरं बदरीशमेव
ज्योतिस्स्वरूपमतिलोकमवालुलोके ॥

(५६)

यत्रादिशंकरजगद्गुरुणा तदानीं
संरोपितो निजतपोवनभूमिभागे ।
अद्यापि रोहतितितमामविनश्य वृक्षो
ज्योतिर्मठे बुधजनैरुपसेव्यमानः ॥

(५७)

कापालिकान्गुरुमुपेत्य निहन्तुकामान्
तेनार्थितस्समुदितो भगवान्नृसिंहः ।
सर्वान्निहत्य गुरुणा प्रतिपूजितोऽत्र
ज्योतिर्मठे जयति सुन्दरमन्दिरान्तः ॥

(५८)

तत्पूजनाय गुरुणा पयसामभावः
दूरीकृतोऽत्र सृजता सलिलस्य धाराम् ।
ज्योतिर्मठे प्रसरितामधुनाऽपि दण्ड-
धारेति यां सविनयं विबुधा भजन्ति ॥

(५९)

ज्योतिर्मठे विजयते बदरीविशालः
संभूय मोहनवपुः किल वासुदेवः ।
आराधयन्ति भगवन्तमितस्तमेव
ये शक्नुवन्ति बदरीं न तु गन्तुमूर्ध्वम् ॥

(६०)

आनीय मन्दिरमिदं निकषा शिवेन
सत्या अभूद्विनिहितोऽस्थिचयावशेषः ।

लिप्तं घृतं यदुपरि द्रवतां न याति
क्लृप्ता जयन्ति यदधो नव चापि दुर्गाः ॥

[श्रीसत्याः अस्थिलयावशेषे अद्य शिलीभूते लिप्तं घृतं तस्य नित्यशैत्यहेतोः कदाऽपि द्रवतां नोपैति]

(६१)

ज्योतिर्मठे तत्र समुज्जिहानः केदारनाथः कथितो भविष्यः ।
शनैश्शनैर्यं परिवर्धमानं विलोकयन्विस्मयमेति लोकः ॥

(६२)

आदिशंकरजगद्गुरुशिष्यः तोटकार्य इति तेन निदिष्टः ।
ज्योतिराख्यविदितोत्तरपीठे स्थापयां मठममुत्र चकार ॥

(६३)

तोटकार्यतपसा परिपूतां शीतलां गिरिगुहां रमणीयाम् ।
अत्र शंकरमठः परिपाति शिष्यवृन्दपरिपूजनहेतोः ॥

(६४)

ज्योतिर्मठाद्बदरिकाध्वनि वीक्षणीयः
विष्णुप्रयाग इति कश्चन पुण्यदेशः ।
अद्रेस्तुषारधवलाद्धवली स्रवन्ती
गंगा समेति सरिताऽलकनन्दयाऽत्र ॥

(६५)

विष्णुप्रयागमतिलङ्घ्य विलोकनीयः
श्रीपाण्डुकेश्वर इति प्रथितः प्रदेशः ।

पाञ्चालराजसुतया सह पाण्डुपुत्राः
पञ्चात्र पूर्वमवसन्वनवासकाले ।।

(६६)

देवालयो जयति यत्र भृशं पुराणः
ध्यानाकृतेर्भगवतो बदरीश्वरस्य ।
यः पाण्डुसूनुभिरिह प्रथमं प्रणीत-
स्तेनादिशंकरजगद्गुरुणोद्धृतश्च ।।

(६७)

श्रीपाण्डुकेश्वरत ऊर्ध्वमिहाद्रिशृंगे
उद्यानमस्ति समभूमिगतं सुमानाम् ।
पुष्पाणि यत्र सुरभीणि च नैकवर्ण-
वैचित्र्यवन्ति विकसन्ति वसन्तकाले ।।

(६८)

पुष्पं सुगन्धि वहता पवनेन मन्दम्
आनीतमेकमवलोक्य हि तादृशानि ।
कृष्णा बहूनि कुसुमानि समानयेति
संमोहिता पतिमयाचत भीमसेनम् ।।

(६९)

अन्वेषयन् स कुसुमं विचरन् हि भीमः
भीमं ददर्श पुरतो निजमग्रजं प्राक् ।
अद्यापि यं किल विलोकयते हनूमां-
श्चट्टीति शैलवपुषा स्थितमत्र लोकः ।।

[उपरि विरचितैः त्रिभिः श्लोकैः श्रीमन्महाभारतवर्णितं सौगन्धिकपुष्पोपाख्यानं सूचितम्]

(७०)

निर्माय मन्दिरमितः प्रणमन्ति घण्टा
कर्णं[1] पुरा यदुपतिं परिचर्यं मुक्तम् ।
प्रेतः प्रदत्त उपहारतया हि भक्त्या
येनादरेण जगृहे मधुसूदनेन ॥

(७१)

ध्यानीश्वरस्य निलये बदरीविशालं
मासान्षडत्र मनुजाः परिपूजयन्ति ।
येष्वेव सा बदरिका हिमपातहेतोः
दुष्प्रापतां भजति दुःखहरी नराणाम् ॥

(७२)

नीलकण्ठशिखरं निकषाऽधो देवदर्शनमहो मम जातम् ।
दूरदुर्गमपदंतुदमार्गक्लेश आशु नवतां मम धत्ते ॥

(७३)

किमवनी बदरीतरुमण्डिताऽभवदियं बदरीति कृताभिधा ।
बहुदरीभिरुतावृतहेतुना बहुदरी बदरीविकृतिं गता ॥

(७४)

समिन्धते पञ्च पुनर्बदर्यः हिमाद्रिश्रृंगेष्विह पावनेषु ।
पञ्चापि यः कश्चन सेवमानः न पञ्चतामेति नरः कदाऽपि ॥

---

१ श्रीहरिवंशे घण्टाकर्णोपाख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(७५)

पाञ्चाल्या सह पञ्चपाण्डुतनयास्संत्यज्य राज्यं पुरा
स्वर्गारोहणकाम्यया बदरिकानारायणस्याश्रमम् ।
आगत्य प्रणिपत्य पर्वतपथेनैवोत्तराशां गताः
तत्र यत्र सरस्वतीं पथि पुनर्भीमश्शिलां न्यस्तवान् ।।

(७६)

इति तव बदरीश प्राप्तवन्तं समीपं
गहनमलकनन्दामार्गमालम्ब्य दीर्घम् ।
बहुभिरिममहोभिस्सानुकम्पैरुदारै-
रनुगमनुगृहाण श्रीपते त्वं कटाक्षैः ।।

(७७)

कथमपि यममर्त्याः द्रष्टुमीशाः कदापि
तमहमिह बदर्यां नाथ नारायणं त्वाम् ।
निहतनिरयगन्धं निर्निमेषं निशाम्यन्
अनिमिष इव जातस्त्वत्प्रसादेन सद्यः ।।

[निर्निमेषत्वादनिमिषः अर्थात् देव एव संजात इति यावत् ।]

(७८)

अहमिह भुवि नृणां नायको विश्वनाथो
कलयितुमुपदेशं को नरायागतोऽयम् ।
इषुभिरिति सरोषं प्राक्पिनाकावमुक्तैः
त्वयि किल बदरीश श्रीश शूलो ववर्ष ।।

(७९)

अथ रणकरणार्थं तं महादेवमेवं
कृतमतिमुपगम्य प्राह स ब्रह्मदेवः।
प्रशमय रुषमेष ह्यावयोर्देवदेवः
जनक इति नमस्यस्सोऽपि शान्तो बभूव ॥

(८०)

त्रिपुरहरशराणां संशितानां शतानां
विषमिव वमतां त्वं लक्ष्यभूतस्तदानीम्।
रुजमिह सहमानस्तेजसा स्वेन शान्तो
हिमगिरिबदरीशाजायथा मुञ्जकेशः ॥

(८१)

कथमपि तपसस्ते कातरीभूय भंगं
कलयितुमिह शक्रः कामिनीः प्राहिणोद्याः।
करिकरकमनीयात् कान्तकाया तवोरोः
कदति मदममूषां काप्युदित्योर्वशीति ॥

(८२)

अथ परमवधार्य त्वामजं देवदेवं
अवनतशिरसस्ता अस्तुवन् देवकन्याः।
प्रसदनसुमुखात्त्वत्प्रीयमाणात्प्रकामं
प्रतिनिववृतिरेऽथ प्राप्य तामुर्वशीञ्च ॥

(८३)

उपदिशसि नराय त्वं ततो विस्मिताय
निजपदपतनं ते नित्यमाशङ्कमानाः।

दिविषद इतरेषां विघ्नकारास्समाधे-
रहमिव भव तस्मादप्रकम्प्यस्स्थिरश्च ॥

(८४)

पुनरुपदिशसि त्वं पुण्यमार्गं नराय
पुरहरशरविद्धः पूर्वमक्रुद्ध आसम् ।
पुर इह सुरवध्वः पुष्पबाणेन नो मां
पुलकितमदधुर्वा पापदौ क्रोधकामौ ॥

(८५)

ज्वलति तव किरीटे द्वारकाधीशरत्नं
इति कथयति लोकस्तत्र किं वा विचित्रम् ।
नरमृषिमभिगोप्तुं पार्थवेषं त्वयैव
धृत इह बदरीश द्वारकाधीशवेषः ॥

(८६)

कलिसमुदयकाले द्वारकाधीशदेहं
त्वमिह भवसि यावत् द्वापरे त्यक्तुकामः ।
विरहमसहमानं तावदात्थोद्धवं तं
उपसर बदरीं मे लप्स्यसे मामिति त्वम् ॥

(८७)

त्वयि विनिहितचेता उद्धवो भावयंस्त्वां
अनवरतमुपास्य प्राप नारायणत्वम् ।
यदि न कथमनर्घां शीतमासेषु षट्सु
भजतु बदरिकेश त्वत्सपर्यां स्वयं सः ॥

(८८)

नव उषसि विगाह्य प्रत्यहं तप्तकुण्डे
नवनवमभिषेकं नाथ निध्यायतां ते ।
नरगुरुबदरीश त्वत्कटाक्षादृतानां
न हि भवति विशेषो नाकिनां वा नराणाम् ।।

(८९)

कलयितुमुपदेशं कल्मषघ्नं नराय
हिमशिखरिणि शीते नित्यवासं दधान ।
अचरमगुरुदेव प्रार्थनामप्यमूं मे
निशमय बदरीश श्रीश हे मुञ्जकेश ।।

(९०)

उपदिश भगवन्मे त्वं नरायैव पूर्व-
मयमपि नर इत्येवात्र जातानुकम्पः ।
न च गुरुमहमन्यं कामये त्वामवेतुं
नरगुरुबदरीश श्रीश भूया गुरुर्मे ।।

(९१)

भुवनमसि समस्तं वासयन्वासुदेवः
मम मनसि निवासो न त्वयोपेक्षणीयः ।
अभिलषसि यदि त्वं सत्यतामात्मनाम्नः
प्रविश बदरिकेशावासयन्नाशयं मे ।।

["वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम्" इति श्लोकोऽत्रानु-
सन्धेयः]

(६२)

मुनिसमुचितवेषं त्वां जटाजूटमौलिं
स्फुटकमलवदंके कल्पितोत्तानपाणिम् ।
नरमृषिमुपदेष्टुं बद्धपद्मासनस्थं
कलयतु बदरीश स्वान्तमन्तर्नितान्तम् ।।

(६३)

अखिलभुवनसृष्टिस्ते तु लीलाविभूतिः
अपि च विविधयोनौ क्षेपणं तत्र पुंसाम् ।
अविरतभवतान्तं मां तया लीलया त्वं
अलमिति बदरीश क्षिप्रमेवोद्धरस्व ।।

(६४)

गुरुजनवचनेन त्वं दयालुः प्रतीतः
परमहमिह मग्नः पश्यतस्ते भवाब्धौ ।
अपि यदि मम तस्मिन् कर्म हेतुस्तथाऽपि
प्रथमपदि भवाब्धौ पातयामास को माम् ।।

(६५)

मुनिवरगुरुवर्याः मुक्तिकामास्ससत्त्व-
स्तव खलु कृपया ते तीर्णवन्तो भवाब्धिम् ।
लघुमगतिमसत्त्वं क्षुद्रमुत्तारयेर्मां
न यदि बदरिकेश त्वद्यशः कीदृशं तत् ?

(६६)

अविदितनिगमं मामात्मविद्याविहीनं
अनवगतपुराणं मूढमाचारहीनम् ।

अवगमयितुमर्थं त्वत्समीपं च नेतुं
क्षम इह बदरीश त्वत्कटाक्षादृते कः ?

(९७)

किमु हितमहितं किं किं नु कृत्यं त्वकृत्यं
किमिह क इह धर्मः कथ्यते को न्वधर्मः ।
इति न हि विदितं मे मन्दबुद्धेरतस्त्वं
उपदिश बदरीश श्रीश मे मुञ्जकेश ।।

(९८)

निपतितमगतिं मां नाथ संसारसिन्धौ
तिमिभिरिव च नक्रैरिन्द्रियैः कृष्यमाणम् ।
सकरुणमभिरक्षँस्तारकोपायमेकं
उपदिश बदरीश श्रीश मे मुञ्जकेश ।।

(९९)

त्वदुदितमतियोगं ध्यानराजादियोगं
त्वदविरहितयोगं ज्ञानकर्मादियोगम् ।
इतरमपि च योगं नाथ योगेश्वर त्वं
उपदिश बदरीश श्रीश मे मुञ्जकेश ।।

(१००)

कथयति गुरुरेको ज्ञानलाभेन मुक्तिं
अथ कथयति भक्तिं कोऽपि मुक्त्येकहेतुम् ।
अवगमनसमर्थो नाहमर्थस्य तेन
दिश मम बदरीश ज्ञानभक्त्योः प्रवृद्धिम् ।।

(१०१)

पितृदुहितृसुतानां देहसंबन्धबन्धं
क्षणविलयिसुखानां भोगनिर्बन्धबन्धम् ।
जननमरणचक्रभ्रान्तिदुःखानुबन्धं
शिथिलय बदरीश श्रीश संसारबन्धम् ॥

(१०२)

इह मम जनिहेतुं मृत्युहेतुं तथैव
पुनरपि जनिहेतुं मृत्युहेतुं पुनश्च ।
सततमपि च हेतुं त्वत्पदस्यानवाप्तेः
प्रशमय बदरीश श्रीश मे कर्मबन्धम् ॥

(१०३)

महत इति महीयांस्त्वं मृषा श्लाघितोऽसि
त्वदपि किल महीयानस्ति मे किल्बिषौघः ।
यदि निगमवचस्त्वं सत्यमिच्छेर्विधातुं
क्षपय बदरिकेश श्रीश मे किल्बिषौघम् ॥

[महतो महीयानिति श्रुतिवाक्यमुदाहृतम्]

(१०४)

अहमतिदयनीयः त्वं दयालुः प्रकामं
अहमतिकृपणस्त्वं सत्त्ववान् सर्वशक्तः ।
अयमहमतिदीनस्त्वं प्रभुः श्रीनिवासः
कुरु मयि बदरीश व्याजहीनानुकम्पाम् ॥

(१०५)

शुभसुभगविभूषं शोभिशृंगारवेषं
सुषममपि किरीटं शीर्षदेशे जुषाणम् ।
सुरनरगणबन्धुं सुन्दरं वन्दनीयं
हिमगिरिबदरीशं श्रीशमीशं प्रपद्ये ॥

(१०६)

निधिपतिमपसव्ये नारदं चोद्धवं च
विनतमपि दधानं वैनतेयं पुरस्तात् ।
नरमृषिमथ सव्ये नम्रमन्तेवसन्तं
हिमगिरिबदरीशं श्रीशमीशं प्रपद्ये ॥

(१०७)

विकसितमुखपद्मं पादचिह्नं भृगोस्तं
असितमुरसि च श्रीवत्सचिह्नं दधानम् ।
जटिलकुटिलकेशं जैत्रपद्मासनस्थं
हिमगिरिबदरीशं श्रीशमीशं प्रपद्ये ॥

(१०८)

चलितमुपरि नीचैः कर्मणा जन्मचक्रे
कृपणमनुशयार्तं श्रीपते दीनदीनम् ।
अनितरमनुकूलं नाथ विश्वासवन्तं
हिमगिरिबदरीश त्राहि मां त्वां प्रपन्नम् ॥

(१०९)

हिमगिरिबदरीशं जन्तुरेवं प्रपन्नः
सदयमनुगृहीतस्तेन कैंकर्यकृत्ये ।

अष्टपदविनियुक्तो नित्यमुक्तो यथैव
विजयति गरुडो वा नारदो वोद्धवो वा ॥

(११०)

जिगमिषन् बदरीं शतरंगिणीं श्रयति यो बदरीशतरंगिणीम्
पठति वा बदरीशतरंगिणीं स लभते बदरीं शतरंगिणीम् ॥

(१११)

बदरीशतरंगिणीस्तुतिः भवतात्सुन्दरराजनिर्मिता ।
बदरीशतरंगिणी यथा विबुधानां प्रियवाहिनी सदा ॥

[बदरीशतरंगिणीनाम्नी इयं स्तुतिः यथा बदरीशस्य तरंगिणी अर्थात् अलकनन्दा नदी विबुधानां देवानां प्रियवाहिनी प्रियनदी तथा विबुधानां पण्डितानां प्रियवाहिनी प्रियं वहन्ती भवत्विति कवेरभिलाषः ।]

(११२)

अहन्यहन्यधीयानाः बदरीशतरंगिणीम् ।
दयां तवाप्नुयुर्नूनं बदरीश ! तरंगिणीम् ॥

इति श्री महाकविसार्वभौमविल्लूर्नडादूर श्रीनिधिराघवाचार्यस्वामितनूजेन श्रीसुन्दरराजेन विरचिता 'श्रीबदरीशतरङ्गिणी' सम्पूर्णा ।

श्रीसुन्दरराजविरचितम्

॥ सुरश्मिकाश्मीरम् ॥

(१)

सख्येन विख्यातिमुपागतेषु देशेषु मुख्ये किल भारताख्ये ।
प्रदिक्षु काश्मीर इति प्रसिद्धः प्रभाति कौबेररदिशि प्रदेशः ।

(२)

स पीरपञ्जालहिमाचलाभ्यां सदा तुषारावृतशेखराभ्याम् ।
समावृतस्संततशीतलोऽपि हिमप्रपातैश्शिशिरेऽतिशीतः ॥

(३)

क्वचिन्नतश्च क्वचिदुन्नतश्च क्वचिज्झरीणां मुखरो रवैश्च ।
क्वचित्प्रशान्तैर्भरितो वनान्तैः क्वचित्तुषारावृतपर्वतैश्च ॥

(४)

शीतैः प्रवातैस्तरुरेष धूतः घातैश्शिलानाञ्च मृदां हिमानाम् ।
पातैरपि स्वामृजुताममुञ्चन् ख्यातः स्वनाम्ना भुवि देवदारुः॥

(५)

आसेव्यमानाः हिमशीतवातैः यत्राचलाः श्यामवनान्तरम्याः ।
उत्तिष्ठदभ्युन्नतदेवदारु - स्तोमेन रोमाञ्चमुदञ्चयन्ति ॥

(६)

कान्तारशान्तः कुलशैलकान्तः कासारकूलैः करणानुकूलः ।
कालो वसन्तः कविकोकिलानां काश्मीरसंज्ञो विषयो मनोज्ञः ।

(७)

आमोदवाही रसिकाननानामयं रसानां रुचिरः प्रवाहैः ।
सुवर्णपूर्णस्सुमनोमनोज्ञः कवेर्नवः कश्चिदिव प्रबन्धः ।।

(८)

अयं सुमोद्यानवनाभिरामः तथा फलोद्यानवनोपभोग्यः ।
नगैर्नदीभिर्विपिनैश्च सेव्यः निवेशितो नन्दननिर्विशेषः ।।

(९)

काश्मीरलावण्यहृतान्तरंगः स वृत्रहाऽपि त्रिदिवं विहाय ।
अत्रैव नित्यं तनुते निवासं येनैष नाकी भवति प्रदेशः ।।

(१०)

प्रभोर्मघोनः किल लोभनीयः निवास इत्यस्य नवीकृतेः किम् ।
प्रत्यब्दमब्दास्स्वयमादधन्ति सुधाविलेपं तुहिनच्छलेन ।।

(११)

अयं हि लोकस्स पुराणविद्भिराशंसितो गानविचक्षणानाम् ।
गन्धर्वनाम्नां गगनेचराणां सुवर्गतुल्यः सुरयोनिजानाम् ।।

(१२)

क्रीष्टस्स जेसुः स्वपदानुगेभ्यः प्रतिश्रुतं प्राह यमेव देशम् ।
भुवि च्युतो नाक इवातिकान्तः प्रान्तस्स काश्मीर इति प्रतीमः ।।

(१३)

काश्मीरनाम्नीमवगुण्ठनेन कान्तां तुषाराकृतिना किमर्कः ।
प्रसूनमृद्वीं स्पृशतीह मुग्धां कामीव नित्यं मृदुभिः कराग्रैः ।।

(१४)

क्विमेष कान्तावलितोपमानं सदोपभोगं भजतां ददानः।
परां तथा निर्वृतिमादधानः काश्मीरनामा नवकाव्यबन्धः॥

(१५)

सुजातमुद्यानवनैस्सुमानां वसन्तकाले मिषतां जनोऽमुम्।
अनेकवर्णेषु विलोकनीयैः दिदृक्षुरायाति दिगन्ततोऽपि॥

(१६)

अदभ्रशष्पासु तृणस्थलीषु चरन्ति मेषाः मृदुरोमशेषाः।
वासांसि रोमाणि निकृत्य येषां वितन्वते शीतनिवारणाय॥

(१७)

वसन्तकाले स्फुरितांकुरेषु श्यामेषु शय्योपमशाद्वलेषु।
गुल्मार्गधाम्नि प्रसभं नराणां समेयुषां श्राव्य इहारवारः॥

(१८)

करापचेयं वहतां फलौघं विराजतां सेवफलद्रुमाणाम्।
प्रपूर्णमुद्यानवनैः प्रकामं प्रकाशतेऽसौ शरदि प्रदेशः॥

(१९)

कैदारिकाभिश्शरदि प्रफुल्लकाश्मीरपुष्पोद्भवसौरभीभिः।
सुगन्धिरिन्धे कलितांगरागाः काश्मीरनाम्नी तरुणी मनोज्ञा॥

(२०)

स चन्द्र इन्दुप्रतिमाननाभिः सरोवरै र्निर्मलनीलकान्तिः।
सशारदाभ्रो हिमशुभ्रशैलैः शरन्निशाकाश इवैष देशः॥

(२१)

उपत्यकां नित्यहिमां हिमाद्रेः कथञ्चिदारुह्य विहर्तुकामः ।
चक्रं विना स्लेढ्जति वाहनेन नोचैर्वहत्यत्र जनस्सवेगम् ॥

(२२)

अदभ्रशुभ्रं हिमपातहेतोः अवेक्षितुं शान्तजनप्रचारम् ।
अहो समायाति कुतूहलीमतीव शीतं शिशिरेऽपि लोकः ॥

(२३)

घनानि रोम्णां वसनानि धृत्वा क्रीडन्ति कृत्वाऽसितकाचमक्ष्णोः।
केचित्पुनः कृत्रिमदारुपादाः गुल्मार्गधाम्नि प्रथिते हिमेषु ॥

(२४)

बहिर्मुखानामपि तत्र नृणामेको हि नूनं शिशिरे प्रभेदः ।
अंगारवत्काँगडिकुक्षिहेतोः भवन्ति वहिर्जठरा यतोऽमी ॥

(२५)

ऋतुष्वशेषेषु निषेवणीयं ऋच्छन्ति काश्मीरमिमं प्रदेशम् ।
ऋते जना देशविदेशभेदात् ऋतं सदा भोगकृते कृतार्थाः ॥

(२६)

काश्मीरसौन्दर्यनिरीक्षणाय मनोविनोदाय दिने दिनेऽत्र ।
आकाशयानैरुपयान्त्यनेके पाश्चात्यदेश्या अपि भारतीयाः ॥

(२७)

विमानयानं गमनाय नित्यं विशालनोलं सुरवर्त्म सेव्यम् ।
वसुन्धराऽभ्युन्नतभूषु वासः काश्मीरमेनं त्रिदिवं तदाहुः ॥

(२८)

आरोढुकामाश्शिखरं हिमाद्रेः प्रालेयगूढं पथिकाः पदाभ्याम् ।
आयान्ति पाथेयवहा अनेके एकाकिनो वृन्दश एव वाऽत्र ॥

(२९)

विज्ञानिभिस्तत्र विचारणीयं विवस्वता विस्फुरता विनैव ।
विकासमायान्ति विचित्रमत्र विलासिनीनां वदनाम्बुजानि ॥

(३०)

कस्यास्य काश्मीरवधूजनस्य नम्रस्य किंचित्कुचयोर्भरेण ।
ताम्रायमानद्युति गण्डयुग्ममाम्रस्य साम्यं वहते फलस्य ॥

(३१)

कपोलकान्तेः कमलेक्षणानां यत्रानुकृत्या कृतया भवन्ति ।
शनैः शनैः पाटलिमानमेत्य सेव्यानि नस्सेवफलानि नूनम् ॥

(३२)

उत्साहना उत्सवदा उदाराः उत्कैरुपेताः उपलब्धतर्षैः ।
उर्व्याः उदित्योदकमुद्वमन्तः उद्वेलयन्त्युत्सुकभावमुत्साः ॥

(३३)

काश्मीरनाम्नी तरुणी किमेषा हेमन्तशीतौ किमृतू निशीथः ।
किं कम्बलोऽयं धवलस्तुषारः शेते यमावृत्य नतोन्नतांगी ॥

(३४)

प्रभातकालो नु वसन्तकालः स्नानावलेपादि यदा समाप्य ।
विभूषितांगीव विभाति पुष्पैरनेकवर्णैरतिलोभनीयैः ॥

(३५)

निदाघवर्षासमये पुनस्सा फलैरनेकैः फलिता रसाढ्यैः ।
विभाति पुष्टा विविधैरभीष्टैः स्वादिष्ठमिष्टैः कृतभोजनेव ॥

(३६)

शरत्तदीया शयनीयवेला शय्यां महार्हां स्वयमेव यस्याम् ।
अनोकहानां पतयालुपर्णैः तनोति मृद्वीं मृदितैर्हिमेन ॥

(३७)

काश्मीरराज्येऽन्यतमः प्रशान्तः सीमन्तितस्सुन्दरसिन्धुनद्या ।
ललामभूतः किल भारतस्य लदाकनामा लसति प्रदेशः ॥

(३८)

किं मण्डलं चन्द्रमसो नराणां नतोन्नतं दर्शयितुं सुशीतम् ।
महीतले वीततृणो विशालो लदाकदेशो रचितो विधात्रा ॥

(३९)

समुच्चयो यत्र शिलोच्चयानां विना द्रुमैर्वल्लिकुलैश्च फुल्लैः ।
अनेकवर्णानवलोकनीयान् शिलाभिरेव प्रकटीकरोति ॥

(४०)

किमश्मवेश्मानइमे पुराणाः जीर्णाविशीर्णाः परितो विकीर्णाः ।
इतीव संदेहमितो दुहानाः समिन्धते सानुमतां समूहाः ॥

(४१)

यत्र स्रवन्निर्झरतीररूढैः श्यामैर्द्रुमैर्वल्लिकुलैरनेकैः ।
वहन्त्युरोभिर्विपुलैर्महीध्राः हरिन्मणीनामिव हारिहारान् ॥

(४२)

काश्मीरनाम्नः कवनीयभूम्नः राज्यस्य सा राजति राजधानी
आलिंगिता शीतलझीलनद्या श्रिया युता श्रीनगराभिधाना ।।

(४३)

झीलापगायास्सलिलैस्समृद्धः आवासनौकानिवहावरुद्धः ।
यतश्शिकाराख्यतरण्युदीर्णः सरोवरो भाति दलाभिधानः ।।

(४४)

जलाशये तत्र दलाभिधाने जनश्शिकाराप्लवनीयमानः ।
युवा युवत्या च नवोढया वा न वा कुटुम्बी रमते विरामे ।।

(४५)

पश्यन्ति पान्थाः प्लवमानमप्सु मनोज्ञमुद्यानमनेकमत्र ।
इदं हि लोके नितरां प्रसिद्धं जलप्लुतोद्यानवनाभिधानम् ।।

(४६)

चत्वार एते किमु पूरुषार्थाः मूर्ता विराजन्ति तटाकमध्ये ।
चत्वार इत्थं भ्रममादधन्ति चिनारसंज्ञास्तरवो विशालाः ।।

(४७)

तटे तटाकस्य दलाभिधस्य विभाति शीतामलतोय उत्सः ।
उत्सेषु राजेव विराजमानः यश्चश्मशाहीति यथार्थनामा ।।

(४८)

निशातनामोपवनं जनानां निर्विश्य निश्शेषतया निषेव्यम् ।
विनिद्रपुष्पद्रुमवल्लिपूर्णं निषिक्तमुत्सैर्निकटे निरीक्ष्यम् ।।

(४९)

काश्मीरभूम्याः कमनीयतायां उन्मादयन्त्यां हृदयंगमायाम् ।
सम्राट्स श्रृंगारपरो जहांगिर् किमत्र चित्रं विवशो यदासीत् ।।

(५०)

स शालिमार्संज्ञमभिज्ञ एतत् मनोज्ञमुद्यानवनं वितेने ।
पुष्पद्रुमैः पुष्पितवल्लरीभिः प्रपूर्णमुत्सैर्मृदुशाद्वलैश्च ।।

(५१)

श्रृंगारकामेन जहांगिरेन संगीतमाध्वीकरसोन्मदाभिः ।
संगम्य सौम्याभिरिह व्यधायि रंगो रसोत्तुंगरतोत्सवस्य ।।

(५२)

भूषा जुषाणा अवरोधयोषाः वेषेण पुष्पद्रुमनिर्विशेषाः ।
दोषा न पश्यन्निह विभ्रमार्थी तोषाय नूनं भ्रममाप भूपः ।।

(५३)

उत्साम्बुना पूरितमुत्तरंगं उद्यानमध्ये सर उल्ललास ।
विलासिनीभिर्विलसन्मुखीभिर्विडम्बयद्नम्बरमम्बुजिन्याः ।।

(५४)

कथं जहांगीरिह चक्रवर्ती रेमे पुरा यौवतचक्रवर्ती ।
कथामिमां बोधयितुं जनानां भाभारतीभ्यां क्रियते प्रयत्नः ।।

(५५)

वनेषु चोत्सेषु वधूजनेषु नदीषु वृक्षेषु नगावलीषु ।
यथाऽस्य लावण्यगुणस्तथैव विशिष्यते शिष्टगुणो नरेषु ।।

(५६)

सहस्रसंवत्सरपूर्वमत्र सरस्वतीसत्सुतवर्णनार्हाः ।
गीर्वाणवाणीकवयः प्रसिद्धाः चकाशिरे कल्हणबिल्हणाद्याः ॥

(५७)

अलंचकारात्र सभां नृपाणां क्षेमेन्द्रनामा स महाकविश्च ।
येन प्रबन्धाश्शतशः प्रशस्ताः प्रणिन्यिरे प्राञ्जलसंस्कृतेन ॥

(५८)

जगद्गुरुश्शंकर आदिमोऽपि वेदान्ततत्त्वावगमाय पूर्वम् ।
तेपे तपस्तीव्रमिहाभ्युपेत्य श्रीशंकराचार्यगिरौ प्रसिद्धे ॥

(५९)

व्यासेन संगृह्य वचः श्रुतीनां श्रीब्रह्मसूत्रस्य पुरा कृतस्य ।
अन्विष्य बोधायनभाष्यमायुः रामानुजाचार्यवरा अपीह ॥

(६०)

काष्ठे द्विषद्भिः दृढकीलितोऽपि क्रीष्टो विमुक्तो वयसः परार्धम् ।
काश्मीरमेत्यानयदित्युदन्तः आकर्ण्यते कश्चन भित्तिहीनः ॥

(६१)

गुरोर्मताद्यस्य महम्मदस्य महम्मदीया इह केशलेशम् ।
निक्षिप्य पूज्यं किल पेटिकायां हस्रत्बले मस्जिदि पूजयन्ति ॥

(६२)

क्षीराब्धिकन्या किल संबभूव दुर्गा पुरा दुर्गतिनाशनाय ।
मत्वेति किं मातरमत्र दुर्गां क्षीरेण सर्वे परिपूजयन्ति ॥

(६३)

काश्मीरराज्ये हिमशैलमध्ये प्राच्यां दिशि श्रीनगरस्य तस्य ।
गिरेर्गुहायाममरेश्वरस्य देवालयो भात्युमया युतस्य ॥

(६४)

दिवौकसां तारकपीडितानां स ईप्सतां तारकजित्कुमारम् ।
भद्राय पुत्रोद्भवमत्र कुर्वन् उपासितस्तैरमरेश्वरोऽभूत् ॥

(६५)

तदर्थमद्रेस्सुतया शिवस्य विवाहमैच्छंस्त्रिदिवौकसः प्राक् ।
परं तु कामं दहता शिवेन कामस्सुराणामभवत्स दग्धः ॥

(६६)

स्वयं ततश्शैलसुता कठोरं तप्त्वा तपस्तोषयति स्म शम्भुम् ।
व्युवाह गौरीं गिरिशोऽथ तेन बृन्दारकाणां च ननन्द बृन्दः ॥

(६७)

उमासमेतस्स पुरा पुरारिः चिरं परिभ्रम्य हिमाद्रिमौलौ ।
विश्रान्तिकामोऽमरनाथभूभृद्गुहामिमां प्रापदितीरयन्ति ॥

(६८)

श्रमापनोदाय शिवोऽप्युमायाः सुखेन सुप्तेति स तामजानन् ।
कपोतयोर्हुंदधतोस्स्वरेण शृणोति सैवेति कथाश्चकार ॥

(६९)

कान्ता परिश्रान्तिहृदां कथानामन्ते कृतान्तेन कृतेऽन्तकस्य ।
संतापिपापप्रभवस्य मृत्योरन्तं कपोतद्वयमप्यवाप ॥

(७०)

अद्यापि तावात्तकपोतरूपावमर्त्यभूतावमरेश्वरस्य ।
अनुग्रहं प्राप्तुमनन्यकामावत्रानुसंवत्सरमभ्युपेतः ॥

(७१)

भक्ताग्रगण्यौ परमेश्वरस्य शक्तो न तौ वीक्षितुमत्र सर्वः ।
सक्तश्शिवे शक्तियुते सदैव भक्तः परं पश्यति जातु कश्चित् ॥

(७२)

शैलस्य मौलावमरेश्वरस्य सरोवरो राजति रामनामा ।
यद्वारि नीचैः प्रसृतं हिमत्वं संप्राप्य धत्ते शिवलिंगरूपम् ॥

(७३)

रामश्शिवोऽयं शिव एव रामः भेदो न कश्चिच्छिवराममध्ये ।
आख्याति किं तत्त्वमिदं शिवत्वमालम्बितं रामसरोवराम्भः ॥

(७४)

प्रसन्नतोया धवलोपलेषु प्रवाहिता नद्यमरावतीति ।
प्रकामशीता शिवपादपूता प्रशान्तपापप्रभवा विभाति ॥

(७५)

प्रणन्तुकामाः अमरेशपादं भवन्ति तस्यामवगाह्य पूताः ।
शीतेन तस्यास्सलिलेन तेषां तापत्रयं दूरमपैति सद्यः ॥

(७६)

पुरो सुराणाममरावती किं पुरन्दरं नाकमितो निनीषुः ।
पुरो गिरेर्निर्झरिणी भवन्ती पुरारिमाराधयतीह पुण्या ?

(७७)

प्रभुं प्रणम्यामरनाथमत्र प्रसादरूपेण विभूतिकल्पम् ।
प्रपद्य चूर्णं पतदश्मनोऽधः प्रमोदते भक्तजनः प्रकामम् ।।

(७८)

यं सर्वलोकाः अमरावतंसं संसिद्धिदं श्रावणपूर्णिमायाम् ।
संसेव्य तां मांसलपांसुजातां संसारहिंसामवसाययन्ति ।।

(७९)

तं सेवितुं श्रावणपूर्णियामायान्ति दूरादमरेशशैलम् ।
भक्ता अनेके परिवारयुक्ताः एकाकिनो वा युवबालवृद्धाः ।।

(८०)

प्रस्थाय ते श्रीनगरात्समस्ते पुरारिदण्डं पुरतो विधाय ।
त्वंगन्ति संगम्य शनैश्शिवानि शिवस्य नामानि च शीलयन्तः ।।

(८१)

गत्वा पह्लगामिति नाम धाम सुखेन सर्वे शिवचिन्तनेन ।
तत्रोषिता ईषदथोषसैव प्रबुध्य यात्रां पुनरारभन्ते ।।

(८२)

लिड्डर्नदी यत्र गिरेस्स्रवन्ती शिलासु विच्योतति शीतलासु।
निनादिनी फेनिलपाण्डुतोया संघट्टयन्ती बृहदट्टहासा ।।

(८३)

श्रीशेषनागस्रुतनिर्झरिण्या समेत्य लिड्डर्तटिनी प्रसिद्धा ।
इमं वनश्यामगिरिप्रदेशं सीमन्तयन्ती वहतेऽत्र नित्यम् ।।

(८४)

तस्याः पुनर्दक्षिणतीरगेण मार्गेण गच्छन्त्यमरेशशैलम् ।
नीत्वा निशां चन्दनवाडिनाम्नि मध्येपथं चन्दनशीतधाम्नि ॥

(८५)

प्रस्थापिताश्चन्दनवाडितोऽथ प्रत्यूषकाले मिलिताः प्रदेशम् ।
प्रकामशीतासहवायुजन्यं प्रयान्ति ते वायुजनाभिधानम् ॥

(८६)

अत्युन्नतो दुर्गमशैलमार्गस्तत्रातिलङ्घ्यः पिशुनामधेयः ।
पादौ शिलीभूतहिमावृतासु शिलासु विन्यस्य पदन्तुदासु ॥

(८७)

अतीत्य तं गन्तुमशक्नुवद्भ्यः ततः परस्तादमरेशशैलम् ।
पैशुन्यतः किं पिशुनस्तदाख्यः कालेन जातः पिशुनाममार्गः ॥

(८८)

ये मार्गमेनं कठिनं कथंचित् तीर्त्वा क्षमन्तेऽमरनाथमाप्तुम् ।
भाग्यस्य तेषां पिशुनोऽथवा किं कालेन जातः पिशुसंज्ञमार्गः ॥

(८९)

श्रीशेषनागस्त्रुतनिम्नगायाः शीतोदकायास्तरणाय कश्चित् ।
विनिर्मितो देवगणैरिवात्र विभाति सेव्यो हिमखण्डसेतुः ॥

(९०)

श्रीशेषनागे नगशीर्षदेशे तदाह्वयः श्वेतजलस्तटाकः ।
आभाति तीरे शिशिरे यदीये आस्थीयते यात्रिजनेन रात्रौ ॥

(६१)

यदीयतोयोपरि वायुघातैः उद्भूतशब्दो भ्रममातनोति ।
शेषः किमाशीविष एष धत्ते रोषेण फूत्कारमिषेण घोषम् ।।

(६२)

प्रातः प्रबुद्धैरवलोकनीयस्तत्रातपो बालदिवाकरस्य ।
वने तुषारे पतितोऽवदाते तटाकतोये तरले तरंगैः ।।

(६३)

ततः परं वर्त्मनि वीक्षणीयः पुष्पावृतः कश्चन शैलशृंगः ।
घ्राणं सुमानां न हि तत्र कार्यं प्राणं निजं रक्षितुमिच्छुकेन ।।

(६४)

दिनावसाने तु समापयन्ति यात्रां पदे पञ्चतरिण्यभिख्ये ।
पदे यतः पञ्च झराः स्रवन्त्यः समेत्य तास्सिन्धुनदीभवन्ति ।।

(६५)

अन्येद्युरुत्थाय नवोषसाऽथ गच्छन्ति पुण्यामरनाथशैलम् ।
तीरेऽपसव्ये ह्यमरावतीये तीर्थं तिथौ तीर्णसुदुर्गमार्गाः ।।

(६६)

अस्त्यन्यदध्वामरनाथतीर्थमवाप्तुमस्योत्तरपार्श्वतोऽपि ।
मार्गस्स घण्टापथतोऽभ्युदेति ग्रामात्पुनर्बालतलाभिधानात् ।।

(६७)

पथा त्वनेनामरनाथमेत्य संसेव्य लिंगं विनिर्वर्ततितुञ्च ।
एकेन शक्यं दिवसेन नूनं परं न तं यात्रिण आद्रियन्ते ।।

(९८)

हिमाद्रिकन्यां परिणीय शम्भुः तया रतिं यत्र चकार पूर्वम् ।
सेयं गुहैवामरनाथसंज्ञा यां वर्णयामास स कालिदासः ।।

(९९)

शिवः पिता शक्तिरियं च माता चराचराणां जगतां समेषाम् ।
परस्परं यत्र रते रतौ तौ असौ गुहा सेति समस्तसेव्या ।।

(१००)

शिवं हि वेदाः पुरुषं वदन्ति गुणात्मिकां तां प्रकृतिञ्च शक्तिम्
रतेन सृष्टिं प्रणयेन पुष्टिं रुषा विनष्टिं तनुतो हि तौ नः ।।

(१०१)

पीठं प्रकृत्यात्मकमातृयोनिः लिंगं च शम्भोः पुरुषात्मकस्य ।
तयोर्द्वयोस्संगतिरेव सृष्टिः इदं पुराणोदितलिंगतत्त्वम् ।।

(१०२)

हेमन्तशीतर्तुमिषे निशीथे सुदीर्घकालं प्रकृतिश्शयाना ।
सिसृक्षया पूर्ववदातनोति रतिं सकामा पुरुषेण साकम् ।।

(१०३)

विवर्धमानं तुहिनेन शीते लिंगं प्रकृत्यां वपतीव बीजम् ।
प्रसूयते येन वसन्तकाले प्ररोहभूयिष्ठमिह प्रकृत्या ।।

(१०४)

वर्षर्तुकाले चरितार्थमेतत् प्रणम्य लिंगं कवयोऽवयन्ति ।
सृष्टिः प्रकृत्याः पुरुषेण नित्यं संयोगतस्संभवतीति तत्त्वम् ।।

(१०५)

संक्षीय लिंगं तदनु क्रमेण तिरोभवत्येव शरद्व्यपाये ।
हेमन्तशीतावसरे हिमेन प्रवर्धते पूर्ववदेव भूयः ॥

(१०६)

प्रसूयमाना च पुनर्वसन्ते प्रसूनगुम्फैः परितः प्रवालैः ।
प्रदर्शयन्ती प्रतिवर्षमित्थं दयामयी दीव्यति लोकमाता ॥

(१०७)

एवं सनाथोऽमरनाथधाम्ना प्रान्तः प्रशान्तोऽमरराजहृद्यः ।
काश्मीरनामा कविकामसीमा विद्योतते द्युद्युतिरद्वितीयः ॥

(१०८)

काश्मीरलावण्यगुणैः कवीन्द्रः कान्तैरयं सुन्दरराजनामा ।
आकर्षितस्तर्षहरं ववर्ष हर्षेण वर्षं कविताघटायाः ॥

इति श्रीमदाशुकविसार्वभौमविल्लूर्नडादूर्श्रीनिधिराघवाचार्यस्वामितनूजेन
श्रीसुन्दरराजेन विरचितं 'सुरश्मिकाश्मीरं' समाप्तम् ।

कामयेऽहम्

[रचयिता—डा० कृष्णकान्त शुक्लः, बरेली कालेजे संस्कृतविभागाध्यक्षः]

(१)

न याचे पदं नापि वित्तं मनोज्ञं, न वा स्वर्गमेवाश्रये रम्यरम्यम् ।
परं सर्ववन्द्ये सुधासारभूते, पवित्रे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(२)

सदा यच्च संशोभितं भव्यमर्त्यैरमर्त्यैश्चरित्रैस्तथा पुण्यकृत्यैः ।
विवेकप्रदीपैः सदा शोभमाने, सुरम्ये स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(३)

सुधामूर्तिभिर्वारिवेगैः पवित्रैर्युताभिर्नदीभिश्चिरं रक्ष्यमाणे ।
सुतीर्थैरनेकैर्विपन्नाशकेऽस्मिन् सुमेध्ये स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(४)

अहो ! यत्र देवाः स्वकीयं निवासं परित्यज्य नूनं जनिं कामयन्ते ।
शिवाराधनैकाग्रचित्ते प्रहृष्टे प्रफुल्ले स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(५)

दयाशीलशोभासदाचारयुक्ते, घृणाद्वेषमात्सर्यपारुष्यमुक्ते ।
प्रभोः केलिलीलाविहारे मनोज्ञे, विशिष्टे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(६)

अपारं सुखं वैभवं चैव हित्वा, नृपा यत्र सम्यग् विरागं भजन्ते ।
प्रजापालकैर्नित्यलोकानुरक्तैः समृद्धे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(७)

अहिंसापरे सत्यमार्गाधिरूढे दयाधर्मनिष्ठे गरिष्ठे वरिष्ठे ।
शिवे सुन्दरे दैवतैः प्रार्थ्यमाने वरेण्ये स्वदेशे जनिं कामयेऽहम् ।।

(८)

अनाचारमाला यदीयं प्रकृष्टं मनःसम्बलं भङ्क्तुमर्हन्ति नैव।
सदा स्वाभिमानैकरक्षापरेऽस्मिन् विमुक्ते स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(९)

अजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं, परं ब्रह्म गोपीजने यत्र रक्तम्।
अपारे कृपापुण्यपीयूषपूर्णेऽभिरामे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१०)

न वा यत्र शोको न मोहो न दर्पो न वाकाण्डरोषो न दोषप्रसर्पः।
सदा शान्तिदे हर्षदे मोददेऽस्मिन्नखण्डे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(११)

जडे नश्वरे व्याधिकेन्द्रे शरीरे रुचिं यत्र विज्ञा न कुर्वन्ति नित्यम्।
सदा चेतनोपासनापण्डिते वै विशोके स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१२)

अभेद्येऽविनाश्येऽविशोष्ये ह्यदाह्ये तथाचिन्तनीयेऽमले चात्मतत्त्वे।
सदा कृष्णदेवस्य वाणीविबुद्धे विशुद्धे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१३)

परानिर्वृतिर्यत्र काव्ये कवीनां मुदा प्राप्यते भावकैर्भावुकैश्च।
सदा भारतीवल्लकीघोषयुक्ते कलाभे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१४)

महाधैर्ययुक्ता जना यत्र नित्यं स्वकीयेषु धर्मेषु सक्ताः सतोषम्।
प्रियैर्भावितभावैः समुद्वेलितेऽस्मिन्नुदारे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१५)

क्वचिद्धास्ययुक्ते, क्वचिल्लास्यसक्ते, क्वचित्काव्यरक्ते, क्वचिच्छास्त्रभक्ते।
क्वचिद्दर्शने वन्दने दत्तचित्ते सुविद्ये स्वदशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१६)

क्वचिद्रामचन्द्रे, क्वचित्कृष्णचन्द्रे, क्वचिच्छक्तिपादे, क्वचिच्छक्ति-
नाथे।
क्वचित्कर्मकाण्डे, क्वचिज्ज्ञानकाण्डे, विनम्रे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्।

(१७)

विभिन्नेऽप्यभिन्ने, कृतघ्नेऽप्युदारे, करालेऽपि नम्रे, हताशेऽपि साशे।
अधन्येऽपि धन्ये, विनिन्द्येऽप्यनिन्द्ये प्रशस्ते स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१८)

चले वित्तजाते वितृष्णां दधाने स्थिरे कीर्तिपुञ्जे चिरं श्रद्धधाने।
सदाचारगम्ये गिराग्रामरम्ये गभीरे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(१९)

मृषाभाषिणां स्वार्थसंसाधकानामहङ्कारभारैरलं तुन्दिलानाम्।
विचारा न यं मूढतां प्रापयन्ति स्वतन्त्रे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२०)

प्रजातन्त्रभक्ता जना जागरूकाः स्वकीयैर्मतैः क्रान्तिमाहूय मौनम्।
चमत्कृत्य विश्वं स्थिता यत्र तस्मिन् विदग्धे स्वदेशे जनिं कामयेहम्॥

(२१)

प्रकृत्याः नवैर्वैभवैः शोभमाने तथा मातृभूभक्तकृत्यैः स-माने।
त्रिरङ्गध्वजेनाखिलं मण्यङ्माने तटस्थे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२२)

हृदा प्रेमभावैः सहिष्णुत्वपूर्णैरशेषेषु देशेषु कान्तिं दधाने।
प्रमोदैः प्रभावैः सदा सेव्यमाने प्रबुद्धे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२३)

विकासैरशून्ये, विलासैस्तु शून्ये, वदान्यैरलुप्ते, स्ववीर्येण गुप्ते।
सदा दोषमोषे, भरद्राष्ट्रकोषेऽविपन्ने स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२४)

स्वरूपस्थिते, ध्वस्तनिद्राप्रपञ्चे, समर्थे, स्थिरे,राजनीतिप्रवीणे।
अपारे, ससारे, सुरूपे, सुशोभे नयज्ञे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२५)

गिरं संस्कृतां भाषमाणेऽनवद्ये विचारेषु रम्येष्वथो राजमाने।
सहिष्णुत्वशोभे समे धर्मभावे कृतज्ञे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२६)

उदारैर्गुरूणां गणैः शासितेऽस्मिन् विनेयप्रभाद्योतिते कर्मजाले।
अमेयां स्थितिं सर्वतो धार्यमाणे सुविद्ये स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२७)

सतां मानदे, सर्वथोत्कोचशून्ये, बलात्कारहीने, सुवृत्तप्रधाने।
निसर्गाजिरे सर्वदा मोदमाने ललामे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२८)

सदा न्यायरक्षाविधानैकदक्षे परार्तिप्रणाशाय वै बद्धकक्षे।
स्ववीर्येण गुप्ते, प्रकर्षेण युक्ते, प्रचण्डे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(२९)

विकासं निजैः साधनैर्गाहमाने विशिष्टां स्थितिं विश्वमञ्चे दधाने।
जगन्मङ्गले चानिशं चेष्टमाने बलिष्ठे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(३०)

विवेकप्रियैः साधुवृत्तैरमात्यैश्चिरं शासकैः शासितेऽभीष्टवृत्ते।
वकैर्वञ्चकैश्चाटुकारैर्विमुक्ते प्रकृष्टे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

(३१)

गुणानां गणा यत्र पूजां भजेयुर्धनं पक्षपातादयोऽस्तं व्रजेयुः।
समाना च प्रीतिर्भवेत्तादृशेऽस्मिन् गुणज्ञे स्वदेशे जनिं कामयेऽहम्॥

अष्टकद्वयम्

[डा० उमाकान्त शुक्लः, मुजफ्फरनगरम् (उ०प्र०)]

।। श्रीश्रद्धाष्टकम् ।।

हृदां स्पन्दनं नन्दनं चेतनानां गतिः पादयोर्हस्तयोर्मौनवन्धः ।
प्रगे वन्दनं चन्दनं माल्यमीड्यं समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।१।।
वियोगे यदश्रुप्रवाहो विबाधं यदाशाप्रतानं प्रियप्रीतिरद्धा ।
स्मितं कोप ईर्ष्या चटुर्वावियोगे समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।२।।
श्रुतीनां प्रमाणं निधीनां निधानं नदीनां निनादो मतीनां प्रसादः ।
मधूनां मदो वैभवं वा विभूनां समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।३।।
धराया ध्रुवत्वं जलानां जडत्वं दृढा दीप्तिरग्नेर्गतिर्वानिलस्य ।
अनन्तस्य वानन्तता व्याप्तिमत्त्वं समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।४।।
मधौ कोकिलः सान्ध्यगीतिर्निदाघे घनानां घटा प्रावृषि प्रोतधारा ।
सरोजच्छटा काशकेलिः शरत्सु समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।५।।
कवित्वं कवेः शिल्पकारस्य शिल्पं स्वराणां क्रमो गीतिकारस्य रम्यः
ऋषीणां दृशो मौनमुद्रा मुनीनां समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।६।।
पृथिव्यां च यन्मातृभावप्रतिष्ठा प्रथा प्रस्तराद्येषु या देवतायाः ।
स्तुतिर्वा नुतिर्वाऽथवा मन्त्रतन्त्रं समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।७।।
सुधा वा विषं वा ध्रुवं वाध्रुवं वा विरागोऽथ रागो निवृत्तिः प्रवृत्तिः।
अणुर्वा महद्वा वनं वा पुरं वा समग्रं ततं श्रद्धया तां भजेऽहम् ।।८।

(यां विना न क्रिया काचिद् यां विना न स्थितिः क्वचित् ।
यां विना जीवनं फलगु तां श्रद्धामास्थया भजे ।
इत्युमाकान्तशुक्लेन कृतं श्रद्धाष्टकं मुदा ।
यः पठेज्जीवनं तस्य मङ्क्षु सौहित्यमाप्नुयात् ।।)

।। श्रीस्वतन्त्रताष्टकम् ।।

तरङ्गरङ्गरिङ्गणैर्मिलिन्दमन्द्रगुञ्जनैः ।
त्वया नुता मया नुता समैर्नुता स्वतन्त्रता ।।१।।

प्रसार्य पक्षतिद्वयं खगेन गायता दिवि ।
अहो प्रमोदपूरिता विलोकिता स्वतन्त्रता ।।२।।

हिमालयेन लेखनीविडम्बनैः स्वसानुभिः ।
नभःप्रपत्रके मुदा नु टीकिता स्वतन्त्रता ।।३।।

स्वयं वृतेन सिन्धुभिः प्रमोदिना ह्युदन्वता ।
स्ववीचिवल्लकीस्वरैः प्रकीर्तिता स्वतन्त्रता ।।४।।

गृहे गृहे त्रिवर्णकैर्ध्वजैः समुच्छृतैः सदा ।
सुरम्यरागपट्टकैरलङ्कृता स्वतन्त्रता ।।५।।

मनस्वितैकगायकैर्मनुष्यताभिमानिभिः ।
स्वरक्तविन्दुविद्रुमैः प्रसाधिता स्वतन्त्रता ।।६।।

प्रभूतभाग्यशालिनस्त एव कीर्तिवल्लभाः ।
सदैव यैरवेक्षिता समेधिता स्वतन्त्रता ।।७।।

इयं सुधावधीरणी श्रुतिप्रपूरणी प्रपा ।
प्रमोदतां प्रवर्धतां प्रमाणिका स्वतन्त्रता ।।८।।

विलिख्यतां मनःपटे प्रगीयतां नवैर्लयैः ।
प्रगृह्यतां वितीर्यतां विभूतिभिः स्वतन्त्रता ।।९।।

उज्जयिनीयं जयति

[डा० रमाकान्तशुक्ल:]

क्षणमपि दृष्टा यालोकयितुर्जातु जहाति न चित्तम्।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम्॥
उज्जयिनीयं जयति विशाला कविगणवन्द्या नित्यम्॥

उद्घाटयति निजं हृदयं ब्रूते निजकथा अतीताः
श्याममृत्तिका पृष्टा प्रेम्णा यस्या लोकातीता।
कालिदास - शूद्रक - विक्रमवेताल- विलक्षणघटनाः
कविकुलवर्णितविविधदेशवस्तूच्चयरीतिविरचनाः॥
प्रत्यक्षं तनुते मानसमोदाय समेषां सततम्।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम्॥१॥

उदयनवादसवदत्ता - 'सेना'चारुदत्त-कल-गाथाः
केकीत्रासककबरीभाराः सुरभिलधूपसनाथाः।
लोलापाङ्गैर्लसितास्तन्व्यः श्यामा मध्ये क्षामाः
श्रोणीभारादलसितगमनाः तन्त्रीवादनकामाः॥
पदे पदे साक्षात्क्रियन्ते यत्र सहृदयैर्नित्यम्।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम्॥२॥

हारास्तारास्तरला गुटिका भाण्डसमूहा भव्याः
पुष्पस्तवकाः शेखरहारा माला नव्या नव्याः।
शिप्रावाताः कविसंघाता महाकालशिवभक्ताः
शास्त्रकाव्यनाटकसंगीतानां गोष्ठीष्वनुरक्ताः॥
यत्राद्याप्यविरतं हरन्ति प्रेक्षावतां सुचित्तम्।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम्॥३॥

अत्रैवाभिरूपभूयिष्ठा विक्रमपरिषत् शुशुभे
या कविकालिदासकृतनाटकवीक्षणाय खलु लुलुभे ।
अत्रैवापरितोषाद्विदुषां कविना यत्नोऽकारि
वाणो विजहारात्र निश्चितं सहृदयहृदयविहारी ॥
अत्रागत्य जायते चित्तं शिवं सुन्दरं सत्यम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥४॥

शिप्रास्नानं यत्र धर्मिणः कलिमलदारणनिपुणम्
अर्थकामिनो विपणिविभागं नानापण्यसुपूर्णम् ।
कामकामिनोऽभिमतं स्थानं नवलविलासोल्लसितम्
मोक्षार्थिनो महाकालेशं ज्योतिर्लिङ्गैः प्रथितम् ॥
क्षीरसागरं यान्ति च रसिका नद्यो यथा समुद्रम् ।
उज्जीयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥५॥

'चल चल भामिनि चल सिंहस्थं द्वादशवर्षैर्लब्धम्'
'चल गजगामिनि कार्तिकमेलाक्षेत्रं कौतुकलुब्धम्' ।
'चल मूढे क्रीणामि सुमाल्यं मालीपुरे त्वदर्थम्'
'अहो श्रूयते कार्तिकमासे शृणु शृणु कोकिलविरुतम्' ॥
यत्रेत्थं चाटूयति रमणो दयितानिर्दयचित्तम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥६॥

प्रतिवर्षं खलु यस्याः शिप्रातीरे विचलितधीरे
'माच'दर्शनोत्सुकैर्मालवैः मेलाशीतसमीरे ।
अविदितगतयामा रजनी नीयतेतरां निश्चिन्तम्
झंझावाते घनघनवर्षे वापि शीतले नीरे ॥
अहो मधुरिमा, अहो प्रमोदो यस्या अतुलो नित्यम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥७॥

रविकरचुम्बितकमलविकासैः मदकलसारसनादैः
मालविकानां सुमधुरहासैः विबुधशिरोमणिवादैः ।
देवोत्थानवह्निखेलाभिनवनवदीपविलासैः
भैरवगढमुद्रितवस्त्राणां चेतोहरैः सुहासैः ॥
बालवृद्धयूनां परिहासैर्या जयति जगच्चित्तम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥८॥

चमरपुच्छिका[1]खण्डितकन्दुक[2]कुसुममनोहरवर्षैः
कविकविताप्रस्तुतिवेलायां सहृदयसुहृदां हर्षैः ।
अतिथीनां विदषां राचेतसां सुमनोरथचंक्रमणैः
व्यासससमासरीतिवक्तव्यैः भावानां संक्रमणैः ॥
कीर्तिमन्दिरं भाति हि यस्याः कालिदासमहमहितम्
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥९॥

पक्षप्रहारैश्चञ्चुश्लेषैः गुटरगुटरगूँकारैः
मानैरनुधावनैरथो मदनाज्ञापालनचारैः ।
द्वाभ्यां तथा तृतीयस्योत्सारणैर्यत्र निःशुल्कं
अश्मभ्योऽपि हि प्रेमकलामुपदिशति कपोतसमूहः ॥
विक्रमकीर्तिमन्दिरं तद्यस्या अक्षय्यं वित्तम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥१०॥

हरसिद्धि योगेश्वरसदनं मङ्गलनाथं रम्यं
भर्तृहरेर्गह्वरं, चाश्रमं सान्दीपनेः पवित्रम् ।
ज्येष्ठगणेशं, पञ्चमुखं हनुमन्तं भवभयहरणम्
दर्शनीयमथ नानातत्त्वं यस्यां विस्मयकरणम् ॥
वीक्ष्य भवति नहि कस्य मनो वद श्रद्धा-विस्मयभरितम् ।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम् ॥११॥

---

१. 'गिलहरी' इति हिन्द्याम् । २. 'गेंदा' इति हिन्द्याम् ।

यत्रागत्य निर्वर्तितुमिच्छति नैवागन्तुकलोकः
श्रावं श्रावं यस्या गाथां तृप्तिं याति न लोकः।
स्मारं स्मारं यस्या विभवं भवति विस्मितो लोकः
पेयं पेयं यस्या शोभां माद्यति सर्वो लोकः॥
यस्या विरहो जनयति मोहं, व्यथयति दृढमपि चित्तम्।
उज्जयिनीयं जयति विशाला बुधजनवन्द्या नित्यम्॥१२॥

विहरति विहसति विलसति नृत्यति
या मानसे न केषाम्?
सुखयति मदयति रमयति रसयति
या मानसं न केषाम्?
सरला सरसा मुग्धोदारा
या न कृते वत केषाम्?
शुभदा सुखदा वरदादरदा
या राजते समेषाम्।
सर्वशुक्लया वाग्देव्या खलु
यत्र समोदं हसितम्॥
उज्जयिनीयं जयति विशाला
बुधजनवन्द्या नित्यम्॥१३॥

(इयं कविता लेखकेन उज्जयिन्यां ३०.११.१९८२ तारिकायां विरच्य तस्मिन्नेव दिने कालिदासजयन्ती-रजतसमारोहावसरे उज्जयिनीस्थे 'कालिदास-अकादमी'-भवने समायोजितायां कविगोष्ठ्यां पठितासीत्)

देववाणी-परिषद्वार्ता

(१) अव-चीनसंस्कृतस्य पञ्चमवर्षपूर्तिः

१५-१०-१९८३ ई० तारिकायां देववाणी-परिषदस्त्रैमासिकपत्रस्य 'अर्वाचीनसंस्कृतस्य' पञ्चमवर्षपूर्तिः सञ्जाता। अस्मिन्नवसरे परिषदोऽध्यक्षैराचार्यरमेशचन्द्रशुक्लमहाभागैः पञ्चमवर्षे चतुर्थोऽङ्कः समुन्मीलितः, अर्वाचीनसंस्कृतरचनानां सर्वेणक्षस्यावश्यकता च सविशेषं प्रतिपादिता।

(२) श्रीपादसप्ततेः श्रीपादपरागव्याख्यायाः समुन्मीलनम् अक्षरश्लोकं च २१-१०-१९८३ ई० तारिकायां देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने नयीदिल्लीस्थे भारतीयविद्याभवने समायोजिते भव्यसमारोहे भारतीयसर्वोच्चन्यायालयस्य न्यायाधीशैः न्यायमूर्ति श्री वी०बालकृष्ण एराडि-महाभागैः परिषत्प्रकाशितायाः डा० शास्त्रपुरम् रामकृष्ण स्वामिनाथ-प्रणीतायाः 'श्रीपादपरागा'ख्यायाः 'श्रीपादसप्तति'-व्याख्यायाः समुन्मीलनं कृतम्। अस्मिन्नवसरे, मुक्तिस्थले विराजमानायाः महिषासुरमर्दिन्याः मन्दिरे श्रीपादसप्तर्ति रचितवतो नारायण-भट्टपादस्य सविशेषं परिचयं प्रस्तुवन्तो राष्ट्रीय-बीजनिगमाध्यक्षाः श्री के०पी० अच्युतमेननमहाभागाः श्रीपादसप्तर्ति श्रीपादपरागं चावलम्ब्य स्वविचारान् प्रकटोचक्रुः। समारोहस्याध्यक्ष्यं काशीहिन्दूविश्व-विद्यालयस्य प्राक्तन-कुलपतिभिः डा० वेणीशंकरझा-महाभागैः कृतम्।

ग्रन्थोन्मीलनानन्तरम् 'अक्षरश्लोकं' समायोजितमभूत् यत्र न्यायमूर्ति-श्री वी० बालकृष्णएराडि - पण्डितविष्णुकान्त शुक्ल-डा० स्वामिनाथ— श्री के०पी० अच्युतमेनन-पं० पद्मनाभशास्त्रि - श्री विश्वनाथशर्म-रमाकान्त शुक्लैश्च सहभागित्वं निर्व्यूढम्।

(३) 'मौरिशस' देशवासिनां संस्कृतानुरागिणामभिनन्दनम् 'आन्ताराष्ट्रिक-संस्कृतसम्मेलनेभ्योऽपेक्षा'-इति विषये विचारगोष्ठी, 'सुरश्मिकाश्मीर'स्य पाठश्च।

२०-११-१९८३ ई० तारिकायाम् 'आर ६ वाणी-विहार, नयी दिल्ली-५९' इति स्थाने देववाणी-परिषदस्तत्त्वावधाने 'मौरिशसः'-देशवासिनां संस्कृता-नुरागिणामभिनन्दनं समनुष्ठीयत। अस्मिन्नवसरे समारोहाध्यक्षेण डा० मण्डन मिश्र-महाभागेन देववाणी-परिषत्प्रकाशितग्रन्थार्पणेन मौरिशसदेश-वासिनः श्रीसुरेश रामवर्ण—श्री परमानन्द रामलखन—श्रीदामोदर तुलसी-महाभागाः समभिनन्दिताः। परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन

परिषत्कार्यकलापानां परिचयः प्रदत्तः। अभिनन्दितैर्विद्वद्भिरुक्तं यत् संस्कृतं संस्कृतिश्च तेषां प्रतिष्ठे स्तः।

अस्मिन्नवसरे 'आन्ताराष्ट्रिकसंस्कृत-सम्मेलनेभ्योऽपेक्षा' इति विषयमवलम्ब्य समायोजितां विचारगोष्ठीं समुद्घाटयन् केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये संयुक्तपरामर्शदाता डा० रामकरणशर्ममहाभागः प्रत्यपीपदत् यद् विश्वसंस्कृतसम्मेलनेसु 'संस्कृतं लोकजीवनं चे'ति विषयमवलम्ब्य विचारो यदि क्रियते तदा नून संस्कृताध्ययनस्य नूतन आयामः समुद्घाटितः स्यात्। शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदात्रा डा० सी०आर० स्वामिनाथ-महाभागेन सूचना दत्ता यत्संस्कृतपाठानाम् अथ च वेदपाठानां ध्वन्यंकितटेपकैसेटाः भारते निर्मिताः। तेषामुपयोगोऽपि संस्कृतप्रचारार्थं हितकरः स्यात्। डा० रमाकान्तशुक्लेन 'षोडश संस्काराः' 'संस्कृतं संस्कृतिश्चे'त्यादिषु कतिपयेषु विषयेषु वीडियोफिलमनिर्माणस्याप्यावश्यकता रेखाङ्किता।

गोष्ठ्यनन्तरं भारतसर्वकारस्य योजनायोगे संयुक्तसचिवेन श्रीसुन्दरराजमहाभागेन 'सुरश्मिकाश्मीरम्' इत्येतस्य स्व काव्यस्य पाठः कृतः यस्य प्रकाशनं परिषदाङ्गीकृतम्। परिषदा श्रीसुन्दरराजकृता 'श्रीबदरीशतरङ्गिणी'ति काव्यरचनापि प्रकाशिता।

अस्मिन्नवसरे डा० रमाकान्तशुक्लस्य प्रस्तावे 'भारत-मौरिशस-सांस्कृतिक-मैत्री-परिषद्' इत्येतन्नाम्नी संस्थापि स्थापिता जाता यस्या गठनं कर्तुं डा० मण्डनमिश्रमहाभागोऽधिक्रियत।

परिषदध्यक्षैः डा० रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागैः धन्यवादज्ञापनं कृतम्।

(४) **देववाणी-परिषदोऽध्यक्षस्याभिनन्दनम्** ११-१२-१९९३ तारिकायाम् अलीगढ़नगरे देववाणी-परिषदोऽध्यक्षवर्याणामाचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लमहाभागानामभिनन्दनं सवृत्तम् यत्र 'आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लाभिनन्दनसमारोहसमित्या' प्रकाशितः 'आम्भृणीयम्' इत्याख्योऽभिनन्दनग्रन्थः केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदातृभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथमहाभागैराचार्यशुक्लेभ्यः समर्पितः। समारोहस्याध्यक्ष्यं भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालये संयुक्तपरामर्शदातृभिः डा० रामकरणशर्ममहाभागैः कृतम्। डा०परमानन्दशर्म-डा० हरवंशलालशर्म—डा० मनोहरलाल गौड—डा० श्रीनिवास मिश्रप्रभृतिभिरनेकैर्विद्वद्भिराचार्यशुक्लमहाभागानां व्यक्तित्वमुपश्लोकितम्। अभिनन्दन-समितेः संयोजकेन डा० सत्यप्रकाशशर्मणा आभारः प्रकटीकृतः।

(५) देववाणी-परिषदः संस्कृताशुलिपेर्विकासस्य स्वप्नः साकारतां गतः

देववाणी-परिषदः सत्प्रेरणया श्रीगोपालदत्तबिष्टमहाभागेन संस्कृते आशुलिपिर्विकासिता। देववाणी-परिषदोऽष्टमस्थापनादिवसे १३-१२-१९८३ ई० तारिकायाम् श्री बिष्टमहाभागेन राजस्थानविश्वविद्यालय - संस्कृत-विभागाध्यक्षस्य डा० रामचन्द्रद्विवेदि - महाभागस्य आध्यक्ष्ये समायोजिते संस्कृताशुलिपि-प्रदर्शने भारतसर्वकारस्य शिक्षासंस्कृतिमन्त्रालये संयुक्तपरामर्शदातुः डा० रामकरणशर्मण उपपरामर्शदातुः डा०सी०आर० स्वामिनाथस्य, देववाणी-परिषदो महासचिवस्य डा० रमाकान्त शुक्लस्य डा० द्विवेदिमहाभागस्य च संस्कृतवक्तव्यानि आशुलिप्यां निबद्ध्य देवनागरीलिप्यां प्रत्यक्तानि।

स्मरणीयं विद्यते यत् २१-३-१९८० ई० तारिकायां परिषदस्तृतीय-वार्षिकाधिवेशनावसरे परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन संस्कृताशुलिपेर्विकासार्थं पञ्चसहस्ररूप्यकात्मकः पुरस्कारः समुद्घोषित आसीत्। तदनु नैकवारं नैकत्र तेन संस्कृते भाषामाणानां विदुषां विचाराणां द्रुतगत्या लेखनार्थं संस्कृताशुलिपेर्विकासाय श्रीबिष्टप्रमुखा आशुलिपिज्ञाः प्रचोदिताः। परिषदश्चतुर्थपञ्चमसंयुक्त-वार्षिकाधिवेशनावसरे 'संस्कृताशुलिपेर्विकासस्य सम्भावना' इति विषयमवलम्ब्य एका विचारगोष्ठी अप्यायोजिता बभूव यत्र अनेकैर्विद्वद्भिस्साकं हिन्द्याशुलिप्यां विश्वकीर्तिमानधारिणा श्रीगोपालदत्त-बिष्टमहाभागेनापि विचाराः प्रकटिताः। विद्वद्भिर्गोष्ठ्यामनुभूतं यदाशुलिलिपिज्ञानां संस्कृतविदुषां च समवेतैः प्रयासैः संस्कृताशुलिपेर्विकासः सम्भवः।

अथ परिषदा सस्कृताशुलिपेर्विकासयोजना अनुदानार्थं विचाराय केन्द्रीय-शिक्षामन्त्रालये प्रेषिता। तत्र केवलं पुरस्कारराशिरेव (पञ्चसहस्ररूप्यकात्मकः) मन्त्रालयेन स्वीकृतः। परिषदा १५-१०-१९८३ तारिकायां अर्वाचीनसंस्कृते अन्यासु च सर्वगन्धा-पारिजातादिषु पत्रिकासु १३-१२-१९८३ तारिकायां ११-०० वादनकाले समायोज्यमानायाः संस्कृताशुलिपि-प्रतियोगितायाः सूचना प्रकाशिता। तदनुसारं केवलं श्रीबिष्टमहाभाग एवैतत्कार्यार्थं परिषत्कार्यालये १३-१२-१९८३ तारिकायां यथासमयं सम्प्राप्तः। ततश्च शिक्षामन्त्रालये तेन सस्कृताशुलिपेः प्रदर्शनं कृतम्।

संस्कृताशुलिपिविकासार्थं श्रीबिष्टमहाभागाय पञ्चसहस्ररूप्यकात्मकः 'श्रीगणेश-पुरस्कारः' परिषदः सप्तमवार्षिकाधिवेशन समर्पयिष्यते। पुरस्कार-

राशिदानार्थं भारतसर्वकारस्य शिक्षासंस्कृतिमन्त्रालयो धन्यवादार्हः ।

इत्थं परिषदः संस्कृताशुलिपेर्विकासस्य स्वप्नः साकारतां गतः । इदानीं संस्कृतसंस्थानानि विश्वविद्यालयाश्च पारस्परिकं पत्रव्यवहारम् द्रुतगत्या संस्कृते कर्तुं समर्थाः भवेयुः ।

(६) देववाणी-परिषदस्त्रिदिवसीयः संस्कृत-संगीत-नाट्यसमारोहः सम्पन्नः

देववाणी-परिषदा १९८३ तमेशवीयेऽब्दे दिसम्बरमासस्य २८, २९, ३० तारिकासु नवदिल्ल्याः **श्रीराम सेण्टर फॉर आर्ट एण्ड कल्चर** इत्येतत्प्रेक्षागृहे **संस्कृतसंगीतकस्य संस्कृतनाट्यसमारोहस्य** चायोजनं कृतम् ।

आयोजनस्योद्घाटनं भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालये उपपरामर्शदातृभिः डा० सी० आर० स्वामिनाथमहाभागैः कृतम् । तैरस्मिन्नवसरे प्रकाशिता 'विवरणिका' (Brochure) अपि समुन्मीलिता । उद्घाटनसमारोहस्याध्यक्षं परिषदः प्राक्तनाध्यक्षैः डा० कृष्णकान्तशुक्लैः सम्पादितम् ।

२८-१२-१९८३ तारिकायां **'संस्कृतसङ्गीतकम्'** सम्पन्नम् । अस्मिन् भरतनाट्यविशारदया सुश्रीकमलिनीदत्तमहाभागया श्रीमुत्तुस्वामिदीक्षितर-संस्कृतरचनामवलम्ब्य **'गणपतिस्तुतिः'** **'अन्नपूर्णास्तुति'**श्च भरतनाट्य शैल्या प्रस्तुते । तदनन्तरं **'तिलाना'**-क्रमेऽनया डा० रमाकान्त शुक्ल-प्रणीता **'सुरभारती विजयते'**-इतीयं रचना नृत्येन संयोजिता । अग्रिमप्रस्तुत्यामनया **'अङ्गुल्याः कः कपाटं प्रहरति'**इत्यादि राधामाधवसंवादमनुसृत्य 'संवादनृत्यम्' प्रस्तुतम् ।

श्रीगोदादेवी-संघसदस्याभिः कमलिनीदत्तमहाभागाया निर्देशने रागमालिकाधारेण **'भाति मे भारतम्'** नाम नृत्यं डा० रमाकान्तशुक्लस्यैतन्नाम्नीं संस्कृतरचनामवलम्ब्य प्रस्तुतम् । तदनु चेमाभिः श्रीवल्लभाचार्यकृतं **'मधुराष्टकम्'** जयदेवकृतं दशावतारं (गीतगोविन्दान्तर्गतं) चावलम्ब्य **'गोफगुम्फन'**-रास-शैल्यां निबद्धं नृत्यं प्रस्तुतम् ।

संस्कृतसंगीतकस्य द्वितीये भागे मुजफ्फरनगरस्थ-**'श्रीरामदरबार'**-संस्थायाः सर्वं श्री पं० गोपाल-शुकदेव-कौशलेन्द्र-राघवेन्द्रशर्मबन्धुभिः संस्कृते रामकथायाः गायनं कृतम् । शर्मबन्धुभिः वाल्मीकि-व्यास-कालिदास- वेंकटाध्वरि-तुलसीदास-उमाकान्तशुक्लानां रचनाभ्यः केचन अंशा उद्धृत्य पौरस्त्य-पाश्चात्य-सङ्गीत-सामञ्जस्य कारिण्या मनोज्ञया अनितरसाधारण्या स्वसमूहगानपद्धत्या प्रस्तुताः ।

२९-१२-१९८३ तारिकायां सुश्रीकमलिनीदत्तनिर्देशने, शाहजहान-नृपतिना पण्डितराजोपाधिना सम्मानितस्य रसगंगाधर-गंगालहरी-चित्रमीमांसा-खण्डन-भामिनीविलासादि-ग्रन्थैः संस्कृतसाहित्यमलंकुर्वतो नैकभाषासु कृत-परिश्रमस्य, प्रौढविदुषः कवेश्च जगन्नाथस्य विषये प्रवर्तितां किम्वदन्तीमव-लम्ब्य डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीत 'पण्डितराजीयं' नाम संस्कृतनाटकं प्रयुक्तम्। अस्मिन्नाटके पण्डितराजस्य श्रीबलदेवानन्दसागरः, शाहजहानस्य श्रीविश्वनाथ-शर्मा, लवङ्ग्या हेमलता, सम्राज्ञाः कु० शशिबाला गुप्ता, असूयकपण्डितस्य च भूमिकां श्री प्रमोद दुआ ससाफल्यं निरवहन्। सर्वश्रीरमणकुमारशर्म-गणेशप्रसाद-तनूजा-शशिपालशर्म-मालती गुप्ता-जयशंकर-रमाकान्त शुक्लै-श्चापि विविधा भूमिकाः निर्व्यूढाः। संगीतनिर्देशनं श्री छोटेलालः, प्रकाश-योजनां श्री नरेन्द्रकुमारः सूरी, रङ्गसज्जां श्री एच०एस० रावतः, प्रसाधनं श्री नरेश खरे वेशभूषारचनां च श्री ए० बिन्दलः समनुतिष्ठत्।

२५-१-१९८३ तारिकायां देववाणी-परिषदः षष्ठवार्षिकाधिवेशनावसरे कमलिनीदत्त-महाभागाया निर्देशने प्रथमं प्रयुक्तस्य 'पण्डितराजीयस्य' अयं द्वितीयः प्रयोग आसीद्यत्र तया निर्देशने किञ्चिन्नावीन्यं संयोजितम्। तया पुरातनपरम्परानूतनप्रयोगयोः सामञ्जस्येन संस्कृतनाट्यजगति काचिद्विशिष्टा स्फूर्तिः सञ्चारिता।

३०-१२-१९८३ तारिकायां सुश्रीकमलिनीदत्त-निर्देशन एव 'पुरश्चरण-कमलम्' इतीदं संस्कृतनाटकं प्रयुक्तमजायत। नाटकमिदं पं०सूर्यकान्तत्रिपाठि 'निराला'-कृतां 'राम की शक्ति पूजा'-इति हिन्दी कवितामाधारीकृत्य डा० रमाकान्तशुक्लेन प्रणीतम्। नाटकेऽस्मिन् सर्वश्री - बलदेवानन्दसागर-मालती गुप्ता-कु०शशिबाला गुप्ता-शशिपालशर्म-विश्वनाथशर्म-रमणकुमारशर्म-गणेशप्रसाद-केदारदत्तशास्त्रि-चन्द्रमौलिशुक्ल-जयशंकर-गोवर्धन सेमवाल-राकेश आहूजा-रतनकुमार-भूपेन्द्रपुरोहित-रमाकान्तशुक्लैश्च विविधा भूमिका अनु-ष्ठिताः। संगीतादिनिर्देशनं यथापूर्वमेवासीत्। संगीतकारेषु सर्व श्रीबर्मन-मतलूब हुसैन-पवननायडू प्रभृतयः कलाकारा आसन्।

३०-१२-१९८३ तारिकायामेव परिषत्प्रकाशितस्य 'पुरश्चरणकमलम्' इत्येतन्नामकस्य ग्रन्थस्य 'समुन्मीलनोत्सवोऽप्यायोजयत यत्र राष्ट्रियसंस्कृत-संस्थान-निदेशकस्य डा० मण्डन मिश्र महाभागस्य अध्यक्षतायां सुख्यातसमा-लोचकेन डा० नगेन्द्रमहाभागेन डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतं 'पुरश्चरणकमलम्' नाम संस्कृतनाटकं समुन्मीलितम् (विमोचितम्)। ग्रन्थस्य प्रथमं प्रतिरूपं

दिल्लीविश्वविद्यालयस्य हिन्दी-विभागाध्यक्षायै डा० निर्मला-जैनमहाभागायै समर्पितमभूत्। अस्मिन्नवसरे अभिभापमाणेन डा० नगेन्द्रमहाभागेन निगदितं यत्'पुरश्चरणकमलं' हि निरालाकृतकवितायाः नाटकीय तत्त्वं सफलतया समुन्मीलयति।

नाट्यसमारोह-समापनवेलायां मुख्यातिथिना डा० नगेन्द्रमहाभागेन संस्कृतसंगीतकस्य नाट्यसमारोहस्य च निर्देशिका सुश्रीकमलिनीदत्तमहाभागा देववाणी-परिषत्पक्षतः समभिनन्दिता।

(६) उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादमी देववाणी-परिषत्प्रकाशितग्रन्थार्थं पुरस्कार-मुद्घोषितवती

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता डा० शिवदत्तशर्मचतुर्वेदप्रणीता 'स्फूर्ति-सप्तशती' त्रिसहस्ररूप्यकात्मक-(३०००.००) विशिष्टपुरस्कारेण, पण्डित-विष्णुकान्त-शुक्लप्रणीतश्च 'पूर्णकुम्भः' (ललितनिबन्धसंग्रहः) आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लप्रणीतम् 'अभिनवहनुमन्नाटकं च एकसहस्ररूप्यकात्मकपुरस्कारेण (१०००-००) सत्करिष्यन्ते उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादम्या।

पुस्तक-परिचयः

हरियाणा-संस्कृत-वृत्तम्। लेखकः श्री रामेश्वरदत्त शास्त्री। प्रकाशकः हरियाणासंस्कृतसम्मेलनम्, भिवानी (हरियाणा)। संस्करणम् प्रथमम्, १९८२, ई०। मूल्यम् १६.०० रूप्यकाणि।

अस्मिन् ग्रन्थे विदुषा लेखकेन १३३ मन्दाक्रान्तावृत्तेषु हरियाणाप्रदेशोद्भूतानां संस्कृतविदुषां, कवीनां, संस्कृतज्ञानां, संस्कृतसंस्थानां संस्कृत-विद्यालयानां च परिचयो दत्तः। नेतॄणां प्रशंसायुगे विदुषां प्रशंसा नूनं लेखकस्य सारस्वतसाधनां द्योतयति। अस्य ग्रन्थस्य ऐतिहासिकं महत्त्वं विद्यते। दिङ्मात्रमुदाह्रियते पद्यमेकं यत्र म०म० पं० छज्जूरामविद्यासागरस्य परिचयो दीयते—

'छज्जूरामः' सहृदयसुधीर्यो 'रिटोली'-निवासी
सत्साहित्यं प्रचुरमलिखत् काव्यनाट्ये सुरम्यम्।
प्राचार्यत्वात्परममभजद् गौरवं शिक्षकेषु
पाण्डित्यं किं श्रयति विबुधं पण्डितो वा दधाति।

(पृ० ४९/पद्य० २२)

लेखकेन पद्यानां हिन्दीव्याख्यापि कृता। श्री रामेश्वरदत्तशास्त्रिमहाभागः ग्रन्थप्रणयनार्थमभिनन्द्यते।　　(र०का०शु०)

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(R.N. 34554/79)

*

१. प्रकाशन का स्थान — नयी दिल्ली

२. प्रकाशन की आवधिकता — त्रैमासिक

३. मुद्रक तथा प्रकाशक का नाम, राष्ट्रीयता तथा पता — डा० रमाकान्त शुक्ल
(देववाणी-परिषद्, दिल्ली-कृते)
भारतीय
६, वाणी-विहार, नई दिल्ली-११००५९

४. सम्पादक का नाम, राष्ट्रीयता तथा पता — डा० रमाकान्त शुक्ल
भारतीय
६, वाणी-विहार, नई दिल्ली-११००५९

५. उन व्यक्तियों के नाम और पता जो इस पत्रिका के मालिक या साझेदार हैं अथवा जो इसकी सारी पूंजी के एक प्रतिशत से अधिक के हिस्सेदार हैं। : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहार, नयी दिल्ली-११००५९

मैं, डा० रमाकान्त शुक्ल, यह घोषणा करता हूँ कि उपर्युक्त विवरण मेरी पूरी जानकारी और विश्वास के अनुसार सही है।

डा० रमाकान्त शुक्ल
महासचिव, देववाणी-परिषद् दिल्ली
प्रकाशक

Arvācīnasaṃskṛtam (Qly) R.N.34554/79

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः ग्रन्थाः

१.	कर्णभूषणम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० ५.००
२.	श्रीबदरीशसुप्रभातम् (,, ,,)	रु० १०.००
३.	श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (,,)	रु० ४०.००
४.	श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ३०.००
५.	सुगमरामायणम् (,, ,,)	रु० ३५.००
६.	श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम् (डा० हरिनारायण दीक्षितः)	रु० २०.००
७.	भारतस्वातन्त्र्यसंग्रामेतिहासः (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ३५.००
८.	सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
९.	आभाणकमञ्जरी (,, ,,)	रु० १५.००
१०.	मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा)	रु० २०.००
११.	रघुवंश : एक विश्लेषण (,, ,,)	रु० २०.००
१२.	अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (,,)	रु० २०.००
१३.	कालिदास की कला और संस्कृति (भाग २) (,,)	रु० ६०.००
१४.	जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
१५.	अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (,,)	रु० ३० ००
१६.	राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरिपादः)	रु० ४०.००
१७.	अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० २०.००
१८.	भट्टनायक और अभिनवगुप्त की साधारणीकरण-विषयक अवधारणा (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० ५०.००
१९.	अभिनवोत्तर संस्कृत काव्यशास्त्र में साधारणीकरण-विमर्श (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० ५०.००
२०.	साधारणीकरण : प्राच्य और प्रतीच्य चिन्तन : (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० ५०.००
२१.	भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ४०.००
२२.	संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (भाग १) (डा० हरिनारायण दीक्षित)	रु० ५०.००
२३.	संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (भाग २)	रु० ७०.००
२४.	,, ,, ,, (भाग ३)	रु० ५०.००
२५	(सम्पूर्णग्रन्थः एकस्मिन् पुटबन्धे)	रु० १५०.००
२६.	साहित्यकौतुकम् (काव्यम्) (पं० टी०वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
२७.	पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २० ००
२८.	स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२९.	रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
३०.	श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) श्रीसुन्दरराजः	रु० २०.००
३१.	सुरभिमकाश्मीरम् (,,) (,,)	रु० ५.००
३२.	पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा०रमाकान्त शुक्लः)	रु० ६.००
३३.	श्रीउच्छिष्टमहागणपतिकल्पः (डा०सी०आर० स्वामिनाथन्)	रु० ८.००
३४.	पण्डितराजीयम् नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००

वितरकः : देववाणी-प्रकाशनम्, ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९